

פרסומי מכון קהילות ישראל · המרכז למורשת העם היהודי

סדרת ספרי המנהגים וחקר הקהילות

האי קורפו · יוון

ספר ראשון

המרכז לחקר מנהגי ישראל
ע"ש הרה"ח פרץ גראס

וישמע קולי

פולמוס על קריאת שמע בניגון
בבית הכנסת של הקהילה האיטלקית באי קורפו
עם דברים מאת רבני איטליה, ארץ ישראל, מצרים וטורקיה
לאור מקורות נדפסים וכתבי יד

קולות נשברים

קול מהומה וקול כסיל
כתב יד ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה

שפר קרית שמע

שאלוניקי תקט"ו
עם תוספת דפים יחידאים

ההדיר, ערך והתקין מבוא והערות

יעקב שמואל שפיגל

קהילות ישראל
Kehillot Yisrael Institute

קהילות ישראל · המרכז למורשת העם היהודי
ירושלים תשע"ז

קהילות ישראל
Kehillot Yisrael Institute

הספר יוצא לאור בתמיכת

קרן בית שלום

קיוטו, יפן

This book has been published
with the help of the
BEIT SHALOM foundation
Kyoto, Japan

© כל הזכויות שמורות

לקהילות ישראל המרכז למורשת העם היהודי

רחוב חזנוביץ 1, ירושלים 9514801

ישראל

טלפון: 02-999-4500

פקס: 02-993-4500

kehillotyisrael@gmail.com

עיצוב ועימוד:

ח' ולדנברג - חיטובים

9761979@gmail.com

ירושלים תשע"ז

מסת"ב 8-6-91693-965-978

נדפס בישראל

תוכן

1 פתיחה

3 מבוא

א. תיאור הויכוח בעניין קריאת שמע • 4

ב. הנקודות ההלכתיות העיקריות העולות בויכוח • 9

ג. תיעוד הויכוח • 12

1. שפר (ספר) קרית שמע, שאלוניקי, תקט"ו • 13

2. תוספת לספר קרית שמע • 18

3. קולות נשברים - קול מהומה וקול כסיל, כתב יד • 18

4. טופס פסק דין • 20

5. כתב התנצלות • 22

6. מקור בלתי ידוע • 26

7. פסק ר' אליעזר מורדו • 27

8. ר' אליהו ב"ר מנחם הכהן והאמור בספרו דיוקי עניות כתב יד • 27

ד. מקורות נוספים הדנים בנושא שלפנינו • 29

1. תשובה מאת ר' פינחס חי ענו • 29

2. ר' עזרא מלכי • 29

3. ר' נסים גבאי • 30

4. ר' מרדכי קרישפין • 30

ה. מקורות המוזכרים בויכוח הקשורים לנגינה

ומקורות אחרים בכתב יד • 31

1. דרשה של ר' יהודה מוסקאטו בשבח המוסיקה • 31

2. פסק של ר' יהודה אריה מודינה בעניין מוסיקה • 31

3. תוספת בכורי קציר לר' פינחס חי ענו בעניין ברכת כהנים בניגון • 32

4. חיבורים מוזכרים ללא קשר לניגון והנמצאים בכתב יד • 33

ו. הלכות ומנהגים העולים בויכוח • 34

1. ניגונים מיוחדים • 34

2. מנהגים • 36

ז. לדרך ההדרה • 38

1. ספר קרית שמע • 39

2. תוספת לספר קרית שמע • 41

3. קולות נשברים - קול המולה וקול כסיל • 41

4. פסק הדין • 41

ח. אישים מוזכרים • 42

שמות רבנים • 42

שמות אישים • 56

נספח • 60

א. כתב החברות של ר' אליעזר די מורדו • 60

ב. כתב הסמיכה של ר' חיים שבתי בר יוסף הכהן • 62

ג. כתב הסמיכה של ר' אליהו בר מנחם הכהן • 65

ד. דיוקי עניות לר' אליהו הכהן - שער הספר וההקדמה • 66

כתר כהנה • 69

דיוקי עניות • 69

71 צילומים

81 ספר קרית שמע

תוספת לספר קרית שמע • 230

245 קול המולה

קול כסיל או מגילת שקרים או סתרים • 345

תשובת ר' פינחס חי ענו • 373

פתיחה

החיבה לאמנות ולמוסיקה והעיסוק בהן באופנים מגוונים בקרב יהודי איטליה, עוררו שאלות הלכתיות שונות, שרבני הקהילות הוזקקו להתמודד עמן ולתת להן מענה. אצל יהודי איטליה אנו עדים, כנראה לראשונה בקהילות ישראל, כי במועדים מסויימים ובאופנים שונים, המוסיקה גלשה ונכנסה מהחיים הציבוריים גם לתוך בית הכנסת. אין מן הצורך לומר, שאף דבר זה העמיד לפני הרבנים שאלות הלכתיות. הואיל ולא תמיד הגיעו הרבנים לכלל הסכמה, נוצרו כמה וכמה פולמוסים הקשורים לנגינה ולשירה בבית הכנסת.

אחד מהפולמוסים הללו היה על אודות ניגון קריאת שמע. לאמור, היו שאמרו כי מנהג קדום הוא לנגן את קריאת שמע במועדים ולהאריך בנגינה גם לאחר שהקהל סיים לאומרה. והיו שטענו כנגד מנהג זה, אם משום שיש חובה לקרוא את קריאת שמע על פי טעמי המקרא, אם משום שלפי דעתם החזן שם לבו לניגון ולא לכוונה הדרושה בעת שקוראים את שמע, אם משום שיש אנשים המסיימים את קריאת שמע לפני החזן, והואיל והוא מאריך בניגון, הם מדברים בינתיים במקום שאסור לדבר.

אמנם בניגוד לפולמוסים הקודמים שהיו באיטליה, הרי שפולמוס זה היה באי קורפו. האי קורפו הוא אחד מאיי יוון וצמוד כמעט ליוון. מצד שני הוא נמצא על נתיב השיט שבין נמליה המזרחיים של איטליה לבין ערי הנמל שבמזרח הים התיכון. לפיכך במשך שנים רבות היו באי שתי קהילות יהודיות נפרדות שחיו זו בצד זו. הוותיקה שבהן היתה הקהילה היוונית, ואילו מאוחר יותר היתה שם גם קהילה איטלקית. ברי אפוא שהפולמוס שהיה קשור לשירה בבית הכנסת, היה בין כותלי בית הכנסת של הקהילה האיטלקית.

שני מקורות עיקריים הגיעו לידינו מפולמוס זה. האחד, ספר קרית שמע, שאלוניקי, תקט"ו. השני, כתב יד הנקרא קולות נשברים, הנמצא בספריית הסמינר בניו יורק, שפורסם בידי פרופ' ש' סימונסון. אל מקורות אלו מתווספים עוד כמה מקורות קטנים.

בספר זה כונסו המקורות של הפולמוס, בתוספת מבוא, מראי מקומות והערות. עיקרו של הפולמוס נגע בשתי נקודות עיקריות. האחת, האם ניתן לקרוא את שמע בניגון, או שעדיף לקרוא אותה על פי הטעמים, או שיש לוותר על שתי האפשרויות הללו, ולקרוא אותה ללא כל ניגון. הנקודה השנייה היא, מה תוקפם של מנהגים.

רבנים רבים השתתפו בפולמוס וחיוו דעתם ההלכתית, ולכן ספר זה הוא מעין אנציקלופדיה הלכתית בשני הנושאים הללו. אגב אורחא יש דיונים מעטים גם בדבר מקומה של המוסיקה בבית הכנסת, אבל אין זה חלק מרכזי בויכוח. בחרתי לקרוא לספר בשם וישמע קולי, על פי הפסוק: ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי (תהלים נה, יח). שם הספר מרמז על הנושא עצמו, ועל שני המקורות העיקריים של הפולמוס. כמו כן 'וישמע קולי' עולה בגימטריא: הָגָה יַעֲקֹב שְׁמוּאֵל.

תודתי נתונה בזה להנהלת קהלות ישראל - המרכז למורשת העם היהודי, על שנאותה להוציא ספר זה לאור ברוב פאר והדר, ולכוללו בסידרת ספרי המנהגים וחקר הקהילות.

כמו כן נתונה תודתי למנהלי הספריות שבהן נמצאים כתבי יד ששימשו כמקורות לחיבור זה, והם הוזכרו בפירוט במקום המתאים.

אודה לבורא עולם על שזיכני לההדיר ספר נוסף מתורתם של רבותינו האחרונים. אשטח תחינתי לפניו שיזכני להמשיך ולפרסם את תורתם של רבותינו מתוך השקט ובטח.

הדפסתו של הספר התעכבה מסיבות שונות עד לחודש הרחמים והסליחות, ואמרתי שסימנא מילתא היא, והוא שם הספר.

יעקב שמואל שפיגל

פתח תקוה

שנת: צהלי קולך בת גלים (תשע"ו)

מבוא

אחת התקופות בתולדות עמי העולם, שיש סוברים שהיא חשובה ביותר, היא התקופה המכונה בשם רנסאנס, לאמור: לידה מחדש, תחייה. שם זה בא ללמד כי בתקופה זו חלה התפתחות משמעותית בכמה תחומים, והעיקרי שבהם הוא בתחום האמנות. לדעת רוב החוקרים, מגמה זו החלה במאה הט"ו באיטליה, ומשם התפשטה בהדרגה לשאר ארצות אירופה. בתחומים מסויימים הרנסאנס בא לידי ביטוי גם אצל היהודים, ויהודי איטליה היו איפוא הראשונים שבהם ניכרת השפעתו. תחום אחד שבו מצאנו את השפעת הרנסאנס באופן בולט הוא תחום המוסיקה.¹

ואכן החל מהמאה הט"ו אנו מוצאים את יהודי איטליה עוסקים במוסיקה באופנים שונים. יש מהם שעסקו בנגינה להנאתם, ואף השתדלו ללמד את בניהם לנגן. אנו שומעים גם על חבורות של גברים ונשים שעסקו בשירה ובנגינה. לעתים היו אף גוים בחבורה זו. יהודי איטליה עסקו גם בכתיבת שירים ומחזות. אין מן הצורך לומר שגם רבנים מפורסמים עסקו בכך.² אין פלא אפוא שהמוסיקה חדרה גם לבית הכנסת בצורות שונות. מעתה ואילך אנו שומעים על דעות שונות בין החכמים, הן על ערך המוסיקה בפני עצמה, והן על המוסיקה הקשורה בצורה זו או אחרת לבית הכנסת.³

1 מ"א שואלאס, בספרו חיי היהודים באיטליה בתקופת הרינסאנס, ניו יורק, תשט"ו, דן בתחומים השונים שבהם היתה השפעה לרינסאנס על יהודי איטליה. בעמ' 226-236, הוא דן במוסיקה וריקוד. קרוב לתחום זה הוא תחום התיאטרון, כולל כתיבת מחזות, ועל כך ראה ח' שירמן, 'התיאטרון והמוסיקה בשכונות היהודים באיטליה (בין המאה הט"ז למאה הי"ח)', ציון, כט (תשכ"ד), עמ' 61-111, ושם גם ציון לספרות נוספת. במאמרו של שירמן יש גם דיון במוסיקה כאמור בכותרת מאמרו, אבל עיקרו של המאמר מוקדש לתיאטרון.

2 ראה דבריו של שירמן בהערה הקודמת, ושם גם ספרות רבה בנושא.

3 בנושא זה ראה: מ' בניהו, 'דעת חכמי איטליה על הנגינה בעוגב בתפילה', אסופות, א (תשמ"ז), עמ' רסה-שיח. עיקרו של המאמר הוא על העוגב, אבל בעמ' רסה-רסט, יש

א. תיאור הויכוח בעניין קריאת שמע

אחד מהויכוחים הקשורים לענייני המוסיקה הוא הויכוח ביחס לקריאת שמע בניגון, שהוא הנושא שלפנינו. נפרט את השתלשלות האירוע,⁴ ואילו על הפרטים ההלכתיים נתעכב בהמשך.

בקורפו⁵ היו שתי קהילות של יהודים שפעלו בנפרד זו לצד זו: הקהילה היוונית והקהילה האיטלקית. הקהילה היוונית היתה הקהילה הוותיקה עוד מימי הקיסרות הביזנטית. הקהילה האיטלקית החלה להתגבש החל מהמאה הי"ג ואילך, עם בואם של יהודים מאיטליה הדרומית. לאחר גירוש ספרד הגיעו יהודים מחצי האי האיברי והשתלבו במסגרת הקהילה האיטלקית. במקביל אליהם הגיע גל נוסף של יהודים מסיציליה ומדרום איטליה. לשתי הקהילות היו מוסדות נפרדים, ולכן היה קיים בית כנסת יווני, ובית כנסת איטלקי, שכלל הנראה היה גדול מקודמו.⁶ הויכוח בדבר קריאת שמע אירע בבית הכנסת האיטלקי.

סקירה על המוסיקה בבית הכנסת והפניה למקורות בנושא זה. ראה גם: ו' רובינזון, הפולמוס על הכנסת המוסיקה לבתי הכנסת באיטליה במאות ט"ז-י"ז, עבודה לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשמ"ז. גם שם יש הפניות לספרות בתחום זה, בנוסף לפירסום של כמה תשובות בנושא זה מכתבי יד, וחומר רב על הויכוח בזה בעיר סיניגאליה. בניהו התייחס לויכוח זה בקצרה בסוף מאמרו בעמ' שיח. מן הראוי לציין גם למאמרים הללו: א' שפיר, 'מוסיקה והלכה: תרתי דסתרי או שני חלקים של שלמות אחת?', הגיגי הגבעה, ו (תשנ"ח), עמ' 39-51, שיש בו גם התייחסות לנעשה באיטליה; י' גולדהבר, קובץ בית אהרן וישראל, עג (שנה יג גליון א, תשרי, תשנ"ח), עמ' קיב-קלד, ואף שרובו דן בנגינה בכלי שיר בבית הכנסת, יש בו גם קשר לנושא השירה עצמה בבית הכנסת, כפי שיראה המעיין.

4 עמד על כך ש' סימונסון, 'קולות נשברים', מיכאל, ז (תשמ"ב), עמ' רפד-רפה, ועל פיו כתבתי כאן.

5 הדברים כאן מבוססים על מאמרו של ד' קארפי, "לתולדות הקהילה 'האיטלקית' בקורפו במאה הי"ח", ציון, ע (תשס"ה), עמ' 217-228. מקורות נוספים על יהודי קורפו, הקודמים למאמרו של קארפי, צוינו בידי סימונסון, קולות (לעיל הערה 4), עמ' רפד, הערה 5. יש להוסיף את ד' בננשתי, 'מקורות לקורות קהילת קורפו', ספונות, א (תשי"ז), עמ' שג-שי, ובהערה 1 ציין למחקרים נוספים. ח' מזרחי, שם, עמ' שיא-שיד, הוסיף והביא כמה הסכמות שתוקנו בקורפו.

6 אבל הקהילה היהודית עצמה לא היתה קהילה גדולה, וכפי שכתב ר"ב גאטיניו בתשובתו: "בעיר קטנה קורפו יע"א ואנשים בה מעט" (ספר קרית שמע, סוף אות ג).

קבוצה אחת, שבראשה עמד החזן אליה די מורדו ובן דודו ר' אליעזר די מורדו הרופא, טענה כי במועדי ישראל יש לומר את קריאת שמע בניגון מוסיקלי ובליווי מקהלה, היא 'חברת המשוררים'. לעומתה עמדה קבוצה, היא קבוצת 'הכהנים', שבראשה עמדו הרבנים, בני הדודים, ר' חיים שבתי בן יוסף הכהן ור' אליה בן מנחם הכהן, שהתנגדה למוסיקה ולמקהלה. שני הצדדים פנו לרבנים שונים באיטליה ומחוצה לה. קבוצת מורדו זכתה לתמיכתם של רבני שאלוניקי ובראשם ר' ביננישטי⁷ ב"ר אברהם גאטיניו, וכן זכתה לתמיכתם של רבני ארץ ישראל, לאמור רבני ירושלים, צפת וטבריה. בקבוצה השנייה תמכו רבני ויניציאה, וכן רבנים ממקומות נוספים באיטליה,⁸ מצרים ועוד. נראה שקבוצת הכהנים הביאה את הויכוח לפני הערכאות.⁹ אלו נטו בתחילה לטובת קבוצת מורדו כפי שעולה מדברי ר' ביננישטי. אולם בסופו של דבר הצהיר ר' אליעזר די מורדו ביום ד' באלול תקט"ו (3 בספטמבר 1755) בפני נטריון נוצרי שהוא מקבל עליו את דעתה של הקבוצה השנייה.¹⁰ לאמור, יש להפסיק לקרוא את שמע באופן מוסיקלי.

על פי המקורות המתוארכים שבידינו אנו יכולים לתאר את השתלשלות האירועים באופן הבא:

הויכוח פרץ לפני שנת תקי"א או במהלך אותה שנה. נראה שבאותה שנה עבר ר"א מורדו לפני התיבה בראש השנה ורצה לומר את קריאת שמע בניגון, ואז פרץ הויכוח. לפי טענת ר"א מורדו הוא הודה שבשנתיים האחרונות הוסכם גם על דעתו שלא יאמרו קריאת שמע בניגון, אבל הסיבה לכך היתה סיבה צדדית והיא משום החשש מהגויים, כפי שהסביר. אבל משחלף חשש זה יש לחזור ולומר את קריאת שמע בניגון כפי שהיה נהוג תמיד.¹¹ קבוצת הכהנים

7 שם זה נכתב בספר גם כך: בננישטי, ואני בחרתי לכתבו לפי הצורה הראשונה. בספרים אחרים יש צורות נוספות לכתבתו, ואין זה עניינו.

8 אמנם היו בין רבני איטליה שצידדו בקבוצת מורדו, כמו ר' יעקב חזק מפדובה.

9 כך עולה על פי קול מהומה בד"ה טר"ף נתן ליראיו ליד הערה 23, שבה יש הצטדקות על הפנייה לשלטונות: "ויוסיפו על חטאתם פשע, והמה כאדם עברו ברית, חלפו חק לחלל את ה' וליקר שם האלילים, בהכריחנו להתדיין עמהם בערכאות של גוים, ואויבינו פלילים". וראה גם ספר קרית שמע (מכאן והלאה: קרית שמע) אות 21.

10 התצהיר נמצא בקול מהומה לאחר מכתב כא.

11 קרית שמע אותיות ג, 22, 27.

התנגדה לכך וטענה כי המנהג הקבוע היה שלא לומר את קריאת שמע בניגון, ואין זה מנהג זמני כטענת ר"א מורדו. קבוצת מורדו פנתה אפוא לרבנים שונים לקבל חות דעתם בשאלה זו.

ר' יצחק הלוי אב"ד שאלוניקי ור' בינבינשטיי גאטיניו מחכמי שאלוניקי משיבים, שהצדק עם קבוצת מורדו. תאריך תשובתם אינו ידוע לנו.¹² ר' יעקב חזק היושב בפדובה משיב בי"ח באב תקי"א (29 יולי 1751) כי קבוצת מורדו צודקת.¹³

ר' יצחק הלוי, רבה של שאלוניקי, משיב תשובה נוספת¹⁴ בסוף סיון תקי"ב (מאי 1752), כי הצדק עם קבוצת מורדו.¹⁵ מסתבר שבאותו זמן השיב כך גם ר' יעקב שרירי אף הוא משאלוניקי.¹⁶

ר' יעקב אשכנזי שד"ר ירושלים, היה בזמן הויכוח בקורפו ולכן פנו אליו. על פי עדות ר"א מורדו¹⁷ כתב ר"י אשכנזי בחודש שבט תקי"ג (ינואר 1753) איגרת מירושלים לר"א מורדו, כי הוא מסכים עמו. אבל קבוצת הכהנים טענה על כך שר"י אשכנזי בהיותו בקורפו הסכים עמו,¹⁸ והוא חזר בו רק כאשר שב משליחותו לירושלים, מפני כבודו של ר"ב גאטיניו.¹⁹

ר' חיים שבתי הכהן ור' אליהו הכהן הדפיסו בניסן תקי"ג פסק דין שבו הם מנמקים את פשר התנגדותם לאמירת קריאת שמע בניגון.²⁰ זה כנראה המסמך הראשון שבא בדפוס והשייך לויכוח. אפשר שהדפסה זו באה בעקבות העובדה שכל התשובות שהגיעו עד הנה תמכו בר"א מורדו. יחד עם זאת הם פונים באותה העת לקבל תשובה בנושא זה, מחכם שאיני יכול לברר את זהותו.²¹

12 קרית שמע, אותיות ב, ג.

13 קרית שמע, אות ד.

14 כך נאמר בהקדמה לתשובה: הוסיף שנית ידו.

15 קרית שמע, אות ו.

16 קרית שמע, אות ה.

17 קרית שמע ד2.

18 ראה קרית שמע אות ד1, ומה שהשיב על כך ר"א מורדו באות ד2.

19 על פי קול מהומה אות ב.

20 על קונטרס זה ראה לקמן, סעיף ג, מספר 4.

21 הפנייה שלהם נמצאת בראש קול מהומה.

חכמי שאלוניקי משיבים באלול תקי"ג, זו תשובה שלישית שלהם, ומעניין שאין הם מזכירים שכבר השיבו על כך.²²

בחודש תשרי שנת תקי"ד, משיבים חכמי ירושלים כי הצדק עם ר"א מורדו, והם מזכירים גם את תשובת חכמי שאלוניקי.²³

באותה העת השיב גם ר' יוסף ן' גויא שהיה שד"ר צפת, שהצדק עם ר"א מורדו.²⁴

ר"א מורדו עצמו השיב על פסק הדין של הכהנים כחצי שנה לאחר שנדפס, וזה היה בתשרי תקי"ד.²⁵

בחודש שבט תקי"ד הסכים בפעם השלישית ר"י הלוי אב"ד שאלוניקי יחד עם ר"י ן' שאנג'י משאלוניקי עם ר"א מורדו. גם ר"ב גאטיניו מסכים לכך באותה העת.²⁶

בסיון תקי"ד מסכימים חכמי ויניציאה בתשובתם עם 'הכהנים'. חכמים נוספים מויניציאה שהם: ר' ישעיה רומנין ור' חיים וולטירה גם הם מסכימים באותה העת עם 'הכהנים'.

בחודש אב תקי"ד השיב ר' אליהו לוי ר"מ אליסנדריא שבעפון איטליה, והסכים עם הכהנים.²⁷

באלול תקי"ד פנו הכהנים לר"ד פארדו בעניין קריאת שמע בניגון.²⁸

- 22 קולות נשברים, אות טו.
- 23 קרית שמע, ד3; קול מהומה, אות יח.
- 24 קרית שמע, ד3; קול מהומה, אות יז.
- 25 קרית שמע, יז 2.
- 26 קרית שמע, אות ז, סעיף יז2, חתם ר"א מורדו בתשרי שנת תקי"ד. באות ח חתם ר"ב גאטיניו "בסדר ופרט ושמרת את החוקה הזאת למועדה מימים ימימה (שמות יג, י) לפ"ג" [פרשת בא, חודש שבט]. לפי החישוב עולה שהשנה היא שנת תק"כ. אבל לאור כל האמור, ברור שתאריך זה מאוחר מדי ואי אפשר לקבלו. על פי סדר העניינים, הרי שהתאריך המתאים הוא: תקי"ד. ואכן כך גם מוכח מהפסוק המובא, שהרי המלה 'חקה' כתובה בכתב חסר בפסוק, וכאן היא נדפסה בטעות בכתב מלא.
- 27 קול מהומה, אות ח.
- 28 קול מהומה, אות ד. כפי הנראה מדבריהם, ראה שם הערה 113, תשובתו של ר"ד פארדו שנדפסה בספר קרית שמע אות [יב], כבר הגיעה אליהם.

באלול²⁹ תקי"ד פנו חכמי ויניציאה לר"י הלוי ואמרו כי הפסק שלו מבוסס על נתון שאינו נכון. לאמור, בשאלה שהוא נשאל נכתב כי מנהג קורפו מאז ומתמיד היה לשיר את שמע בניגון, ונתון זה אינו נכון. יש עוד נקודות שהם מעלים במכתבם, אבל זו נקודה חשובה, והיא חוזרת אצל כמה וכמה משיבים מתומכי 'הכהנים'.³⁰

בחודש חשון תקט"ו מעידים ממונים ופרנסים בקורפו כי דברי ר"א מורדו משנת תקי"ד שרירים וקיימים.³¹

באותה העת מסכימים חכמי אנקונה עם הכהנים.³²

בחודש כסלו תקט"ו מסכימים חכמי צפת עם ר"א מורדו.³³

בחודש טבת תקט"ו שלחו הכהנים מכתב לר"י סורנאגה, שבו ציינו שקבלו תשובה מחכמי נא אמון ומר' נסים שלמה אלגאזי בחודש חשון תקט"ו המצדדים בדעתם. בסוף מכתבם הם מבקשים מר"י סורנאגה שיפעל למענם אצל חכמי ירושלים כדי שיחזרו מדעתם שצידדה בר"א מורדו.³⁴

בחודש שבט, תקט"ו מסכימים חכמי שאלוניקי ובראשם ר"י לוי ור"י ן' שאנג'י עם ר"א מורדו.³⁵ יש לציין כי זו תשובה רביעית שחכמי שאלוניקי כתבו בעניין זה.

גם ר' חיים וינטורה מטבריא הסכים עם ר"א מורדו כנראה באותו הזמן.³⁶ בכז באלול תקט"ו, חתם ר"א מורדו בפני ערכאות של גוים, שהוא מקבל את דברי קבוצת הכהנים, ולא ינגן את קריאת שמע. לפיכך קצת תמוה לראות שבחודש טבת תקט"ז שלחו הכהנים מכתב שני לר"י סורנאגה, כיון שחל עיכוב במכתבם הראשון שהוזכר לעיל.³⁷

29 על פי קול מהומה, אות ז.

30 ראה קול מהומה, אות ט, הסכמת חכמי אנקונא, ובד"ה ובהיות שהרבנים.

31 קרית שמע, ליד הערה 176.

32 קול מהומה, אות ח.

33 קרית שמע, אות טז.

34 קול מהומה, אות ו.

35 קרית שמע, אות יד.

36 תוספת קרית שמע, אות טו.

37 קול מהומה, אות וי.

בחודש תשרי תקי"ז מסכים ר' חיים עמרם מטבריה עם ר"א מורדו.³⁸ נראה שהוא לא ידע מהסכמתו של ר"א מורדו שקיבל עליו את הדין של קבוצת הכהנים כמוסבר לעיל, ולפיכך שלח את תשובתו.

על פי ספרו של ר' אליהו הכהן דיוקני עניות הנמצא בכתב יד, עולה כי בשלב מסויים נטה ר' אליהו לפשרה. הוא הסכים כי יהיה ניתן לנגן את קריאת שמע בתפילת ערבית ואף הצדיק זאת מבחינה הלכתית, ועמדנו על כך לקמן בסעיף ג, מס' 8. ברם אין אנו יודעים את זמנה של פשרה זו, ולכן כתבתיה כאן.

יש לציין כי היה ויכוח נוסף בין ר"א מורדו ובין 'הכהנים', כפי שעולה מפסק חכמי ויניציאה בחודש שבט תקי"ג.³⁹ לאמור, ר' שבתי הכהן ור' אליהו הכהן שנכתרו בכתר תורה לפני ר"א מורדו ישבו במקום מכובד בבית הכנסת. מאוחר יותר נכתר גם ר"א מורדו בכתר תורה. אמנם הוא היה מבוגר מהם, ונתעוררה שאלה אם הוא צריך לשבת במקום המכובד והם יפנו לו את מקומם. על כך ענו חכמי ויניציאה, כי מי שעלה לא ירד, והואיל והם הקדימוהו בישיבה במקומות המכובדים, אין הוא יכול לדחותם. פרט זה לא נזכר כלל במהלך הויכוח, ולכן יש להסתפק אם הוא היה גורם כלשהוא ברקע הויכוח.

ב. הנקודות ההלכתיות העיקריות העולות בויכוח

עיון בדברי הרבנים שחיוו דעתם בעניין קריאת שמע בניגון מלמד כי הנקודה העיקרית בויכוח היתה שאלת תוקפו של מנהג. לאמור, עד כמה מחוייבים הדורות הבאים להמשיך ולנהוג במנהג אבותיהם, כאשר יש אומרים שהמנהג אינו מנהג ראוי מפני שהוא נגד ההלכה, או שהוא גורם לבעיות הלכתיות. שאלה זו היא שאלה כללית בתורת המנהג ואינה נוגעת דווקא לויכוח שלפנינו. ואכן בספרות הרבנית יש דיונים בשאלה זו, ורבים עוסקים בה.⁴⁰ ברם ניתן לומר שספר קרית

38 תוספת קרית שמע, אות טז.

39 הובא בקול מהומה אות כ.

40 דיון נרחב בנושא נמצא אצל רח"ח מדיני בספרו שדי חמד, ערך מנהג, אות לח. אחריו דן בכך ר"ח סופר בכמה מחיבוריו ולדעתו יש לקיים את המנהג גם כנגד איסור. כנגדו כתב באורך רב ר"י יוסף, עין יצחק-קבלת הוראות מרן, ירושלים, תשס"ז, עמ' רנד הערה ס ואילך. שניהם לא הזכירו את ספר קרית שמע (לשם הדיוק, ר"ח סופר בספרו תפארת יצחק, קונטרס תורת המנהגות, הנספח לספר הזכרון לר' יצחק טייב, ירושלים, [תשמ"ח],

שמע אינו מובא בספרים העוסקים בזה,⁴¹ וברור שהספר לא היה מוכר⁴² ולא היה ידוע.⁴³ סביר בעיני שר"י לאמפרונטי שפעל בפירארה שבאיטליה, היה מזכיר עניין זה בספרו האנציקלופדי פחד יצחק,⁴⁴ אלא שהוא נפטר בחודש כסלו תקט"ז, ועל כן לא מצאנו זכר לנושא זה בספרו.⁴⁵

אם ניישם את האמור לגבי קריאת שמע בניגון, הרי היו שטענו⁴⁶ כי הואיל והחזן מאריך בניגון, הדבר גורם להתנהגות שאינה ראויה של הציבור. לאמור, הציבור שסיים לקרוא את קריאת שמע וממתין בחוסר סבלנות לסיום שירת החזן והמקהלה, ובינתיים הממתינים מדברים זה עם זה במקום שאסור להפסיק בדיבור.⁴⁷ יש שטענו כי יהיו כאלה שיסמכו על כך שהש"ץ מוציאם ידי חובה,

עמ' קיב, הביא את דברי יד דוד מחידושו לראש השנה (לקמן הערה 43) המצטט מספר קרית שמע, והוסיף כי לא ראה את הספר).

41 כמצויין בהערה קודמת. אוסיף כי רח"ח מדיני בספרו שדי חמד המוזכר שם, מהד' קה"ת, ברוקלין, תש"ט, הזכיר בדף תמא ע"א את ספר קרית שמע על פי המובא ביד דוד (ראה הערה 43), ובדף תנא ע"א על פי המובא בסמיכה לחיים לר"ח פאלאג'י, ומסתבר שלא ראה את הספר. אכן רח"ח פאלאג'י הזכיר את הספר גם במשא חיים, ערך מנהגים, מערכת ה, ס' נב, ובתשובותיו לב חיים, ח"ב, או"ח ס' ט. גם ר' דניאל טירני ראה את הספר וסיכם בהרחבה את האמור בו, ראה לקמן הערה 72.

42 אכן תשובתו של ר"ד פארדו שנדפסה לראשונה בספר קרית שמע, הואיל ונדפסה גם בספר תשובותיו של ר"ד פארדו מכתם לדוד, שאלוניקי, תקל"ב, נעשתה מוכרת יותר, ולכן ברור שהיא נזכרת אצל העוסקים בדבר.

43 לעת עתה מצאתיו רק אצל רי"ד זינצהיים בספרו יד דוד, אופנבך, תקנ"ט, בחידושו לראש השנה דף טו כתב: "וכן בספר קטן נקרא פסק על ק"ש". בחידושו למגילה דף לב כתב: "קונטרס הנקרא קריאת שמע", וכן קרא לו בחידושו לסנהדרין, ירושלים, תשס"ב, דפי התלמוד דף קא ע"א.

44 על אירוע בשנת שס"ה הקשור לשירה של אין כאלקיני, עלינו ואדון עולם בסוף תפילת שחרית הוא כתב במהדורה בתרא בערך שירה. על כך אנו למדים מר' דניאל טירני שכתב זאת בעיקרי הדינים (ראה לקמן הערה 72), מכתב יד של פחד יצחק. מהדורה בתרא של האות ש' לא נדפסה עד ימינו, ואין לדעת מה עוד נכלל באותו ערך.

45 יש בספרו ערך קצר: קריאת שמע בקול רם (פחד יצחק, ליק תרכ"ד, דף נז ע"ב). כמו כן הוא דן בשירה בתפילה כמצויין בהערה 44.

46 הטענות והתשובות כנגדן מפורטות בספר קרית שמע באורך, ואין כאן המקום להאריך בזה.

47 יש לדעת כי כבר בתר"י על ברכות (דפוס וילנא ח ע"ב) מצאנו בכגון זה: "התקיני שיהו אומרים אותו בחשאי, ר"ל שיאמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד בלחש, ואחר כך יאמר

אבל לא ידקדקו לשמוע כראוי כל מלה ומלה, או שסוברים שהש"ץ אינו יכול להוציא ידי חובה בזה. נמצא שהמנהג גורם לאיסור, ולפיכך יש מקום לבטלו. אגב זאת עלתה שאלה אם יש חובה לקרוא את קריאת שמע בטעמים הכתובים בתורה, או שאין חובה לעשות כן.⁴⁸

הטענה ההלכתית שהוזכרה כאן ביחס לניגון שהוא גורם להפסק בקריאת שמע ומונע את הכוונה מהמתפלל, חזרה וניעורה כמאה וחמשים שנה מאוחר יותר. בשנת תקע"ט (18 באוקטובר 1818) נוסד בהמבורג על ידי המשכילים בית תפילה שניגנו בו בליווי עוגב. היו מקרים כאלו בעבר אולם הפעם התפתח פולמוס גדול בנושא העוגב בבית הכנסת.⁴⁹ הנושא הזה אינו ענייננו, והזכרנוהו כאן משום פרט אחד הקשור בכל זאת לנושא שלנו. בין המצדדים בשימוש בעוגב היה גם ר' יעקב חי ריקאנטי רבה של וירונה, מחבר הספר פסקי ריקאנטי האחרונים, ליוורנו, תקע"ט. הוא דן בטענות השונות בדבר הפסק וחוסר כוונה הנגרמים על ידי הניגון, והוא כותב:⁵⁰

אם יש לחוש להפסקת התיבות ומניעת הכוונה, והנה אנה ה' לידי ספר קטן הכמות ורב האיכות ונקרא בשם ספר קריאת שמע נדפס בשאלוניקי בשנת תקט"ו ושם הובאו דברי חכמי קורפו ששם היה מעשה שמקדם היו קוירם ק"ש בחגים ובמועדים בניגון ובנעימה על פי המוסיק"א...

והוא מאריך להביא את האמור בספר.⁵¹ על יסוד זאת קבע שאין לחשוש שהניגון

כל השאר בקול רם אם ירצה. וכן נוהגים היום בהרבה מקומות ומנהג יפה הוא, אלא שיש לחוש מפני עמי הארץ שירגילו עצמם לדבר בינתים". ראה גם שו"ת רדב"ז ח"ג סי' תעו. חלק זה נדפס לראשונה בפיוורדא, תקמ"א, ולא היה לעיני המשיבים בספר קרית שמע. 48 לדיון מקיף בשני הנושאים הללו ראה רב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, כרך שלישי, בני ברק, תשס"ב, עמ' 27-111. בעמ' 53-54, הביא את האמור בספר קרית שמע (נכתב שם בטעות שיצא לאור בקושטא) על פי הכתוב בעיקרי הד"ט. ידידי ר"א בראדט העירני על כך ותודתי לו.

49 על כל האמור ראה בניהו, דעת חכמי איטליה (לעיל הערה 3), עמ' רעב-רפ.

50 תשובתו נשלחה לאליעזר ליברמן שהיה מראשי המשכילים שעסקו בזה, והוא צירפה יחד עם תשובות נוספות לספר שכתב בשם, נוהג הצדק, דעסוי, תקע"ח, עמ' יב.

51 הקורא את דברי ר' יעקב סבור שהוא אכן מעתיק מספר קרית שמע שהיה לפניו, ולא היא.

גורם להפסק ומניעת הכוונה. מעניין שספר שכמעט ולא הוזכר בספרות הרבנית לדורותיה, מצא מקומו בויכוח נוסף.

נחזור לעניינים הנמצאים בספר קרית שמע. נושא שני הוא עניין המנהג. נשאלת השאלה, נניח כי נבטל את המנהג מפני הסיבות שמנינו קודם, האם אין בכך משום הוצאת לעז על הראשונים. הרי בזמנם המנהג היה קיים, והם לא ביטלוהו, ולא חששו לבעיות ההלכתיות שעכשיו אנו חוששים להן.

נושא המוסיקה בתפילה, אף הוא עולה במסגרת הויכוח, אבל אין הוא הנקודה המרכזית. אכן יש דיונים קצרים ביחס לעצם חשיבות הניגון בתפילה, ודיונים בשאלה האם ראוי לשיר קטעים מסויימים בתפילה, ובמיוחד האם ראוי לשיר את קריאת שמע.

ראוי לציין כי רק ר"מ אלגראנאטי מרישיד העלה את השאלה, האם מותר לשיר בתפילה כאשר הניגון לקוח מניגוני הגוים. ר"ב גאטיניו טען לעומתו שהניגון אינו ניגון הלקוח מהגויים.⁵² מכאן עולה כי שניהם מסכימים שאם הניגון לקוח מהגויים יש איסור לנגן בו בתפילה, למרות שהמלים לקוחות מהתפילה.⁵³

ג. תיעוד הויכוח

ידועים לנו כיום כמה מקורות שבהם נרשמו פרטים הקשורים לויכוח, חלק מהם נדפס וחלק מהם נותר בכתב יד. כפי שנראה לקמן הרי שהמקורות שנדפסו הם נדירים או נדירים ביותר, ויש כאלה שכלל לא הגיעו לידינו. ואכן כבר הראנו בסעיף הקודם, שהיתחסות הפוסקים לספר קרית שמע, שהוא החיבור המרכזי בנושא זה שהובא לדפוס, היא דלה ביותר, הואיל והספר לא הגיע אליהם. נתאר את המקורות הללו, וכן נעמוד על פרטים מסויימים הקשורים אליהם.

ר' יעקב לא ראה את הספר, אלא כפי שיווכח המעיין כל דבריו מועתקים מספר עיקרי הדינים לר"ד טירני, ראה לקמן הערה 72, אלא שהרב ריקאנטי לא ציין זאת, והמעין סבור שאלו דברי עצמו. לכן אירע שגם טעה ביחס לאמור בספר קרית שמע. הוא כתב: "והרב מרא דאתרא מוהר"א אליעזר די מורדו", ואין זה נכון כמובן, וגם בעיקרי הדינים לא נאמר כן אלא נאמר עליו "הזקן המוסמך". גם האמור שם: "ובשנת תקמ"ד בהודע הדבר", הוא טעות וצ"ל: "ובשנת תקי"ד, וזו כנראה טעות דפוס, ולא נאריך עוד בזה.

52 תוספת לספר קרית שמע, אות יט.

53 בנושא זה האריכו האחרונים, כגון: אגרות משה, י"ד, ח"ב סי' קיא; ציץ אליעזר ח"ג סי' יב; יביע אומר, ח"ו סי' ז, ועוד.

1. שפר (ספר) קרית שמע, שאלוניקי, תקט"ו

בשנת תקט"ו נדפס בשאלוניקי ספר או קונטרס, שיש בו לב דפים, בשם "שפ"ר"⁵⁴ קרית שמע". בשער נאמר כי החיבור בא לאשר את מנהג קורפו לומר את קריאת שמע בניגון. לא נאמר בשער מי המחבר,⁵⁵ או יותר נכון מי הביא את הספר לדפוס. אין לספר הקדמה, אלא מיד לאחר עמוד השער נדפסה בפירוט רב השאלה שעמדה לויכוח. אחריה נמצאת תשובה של חכם ששמו אינו מפורש, ומסתבר שהוא ר"א די מורדו,⁵⁶ והוא מכריע שיש לנגן את קריאת שמע. אלא שלדבריו, המתנגדים לניגון אינם מקבלים את הכרעתו, ולכן:

אשר על כן אחד מאצילי הארץ אשר גם הוא מכלל מחזיקי ידי המנהג, אל ההרים נשא עיניו, הן המה הרבנים המובהקים מורי הוראות בישראל להגיד לו דבר המשפט מאשר חכמים יגידו רבותינו בעלי הגמרא ואחריהם כל ישרי לב, כת הפוסקים אשר מהם תצא תורה לדעת מה יעשה ישראל ויבא שכמ"ה.

54 הגרשיים על מלה זו מלמדים שלפנינו מליצה במקום המלה ספר, שבאה לומר כי לפנינו דבר טוב, שפיר, וכדומה. מצאנו שימוש כזה מוקדם יותר בספרים אחרים שנדפסו באיטליה, כגון: שפר התיקונים... ויניציאה, שנת **והגית בו** יומם ולילה; שפר דקדוקה של נפש, ויניציאה, תמ"ה, ועוד. לא בכל הספרים שנקראו כך הקפידו לסמן גרשיים מעל המלה שפר, והסתמכו על כך שהמעין יבין שמדובר במליצה.

55 רא"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, עם הערות מאת ר"א ריבלין, ירושלים, תרפ"ח-תר"צ, ח"ג עמ' 62, מונה כמה מחכמי ירושלים שחתימתם נמצאת בספר קרית שמע "להגאון ר' יעקב אב"ד פאדובה", וחזר על כך גם בעמ' 63. לא נתברר לי מניין קבע שר' יעקב [חזק, כצ"ל בדבריו וריבלין לא העיר על כך] אב"ד פאדובה הוא המחבר. ריבלין בהערה 1 העיר שיש אומרים שהמחבר הוא ר"ב גאטיניו. עוד יש להעיר כי בין החכמים שחתימתם נמצאת בספר קרית שמע הוא מנה גם את: בעל נחפה בכסף (ר' יונה נבון), ר' יוסף חאסון, ר' אברהם אלחדיף, ר' נסים ברכה, ולא נמצא כן בספר קרית שמע לפנינו.

56 כך עולה מהסכמתם של ר"י הלוי ור"י שאנג'י, ספר קרית שמע, אות ח: "אנחנו הבאים על החתום ראה ראינו את השאלה הנ"ל ואת אשר נגזר עליה מפי החכמים עליונים למעלה, ראשון לציון חד מן קאמייא מבני עליה, הרב המוסמך והמופלא וכבוד ה' מלא, הרופא המובהק כמוהר"ר אליעזר די מורדו ה"י, ואחריו האיר נתיב הרב השלם טוביינא דחכמי שלם הוא אתנו". הרב "השלם" וכו' הוא כמובן ר"ב גאטיניו, ונמצא שהמשיב הראשון הוא אכן ר"א די מורדו.

לא ידוע מי הוא "אחד מאצילי הארץ" הפונה לחכמי הדור.⁵⁷ מכל מקום לאחר דברים אלו נמצאת הסכמתו של ר' יצחק הלוי אב"ד שאלוניקי לפסקו של החכם האנונימי. אחריה נמצאת תשובת ר' ביבנישטי גאטיניו. לאחר מכן מובאות תשובות של רבנים התומכים בפסקו של המשיב, והם: ר' יעקב חזק מפדובה, ר' יעקב שירירו משאלוניקי והסכים עמו רבו ר' יצחק ו' שאנג', והסכמה שנייה של ר' יצחק הלוי משאלוניקי.

לאחר מכן הספר מחולק לאותיות לפי סדר א"ב, כאשר כל אות חוזרת שלוש פעמים, משום שכל אחת מהן כוללת עניין בפני עצמו, וכך הם פני הדברים: אות א ראשונה כוללת טענה אחת של כת 'הכהנים'.⁵⁸ אות א שנייה כוללת תשובה של ר' אליעזר מורדו על טענה זו.⁵⁹ אות א שלישית מכילה תשובה של ר' ביבנישטי על אותה טענה.⁶⁰ אות ב ראשונה כוללת טענה שנייה של קבוצת 'הכהנים'. אות ב שנייה כוללת תשובה של ר' אליעזר מורדו על טענה זו. אות ב שלישית מכילה תשובה של ר' ביבנישטי על אותה טענה. וכך זה נמשך עד אות יז. לנוחיות המעיין ציינתי את האותיות החוזרות על עצמן במספרים: א1,⁶¹ א2 א3, וכו'. מתברר כי כל הטענות של כת 'הכהנים' נדפסו מקודם לכן בקונטרס מיוחד כמתואר לקמן במקור מספר 4.

לאחר מכן מובאות תשובות נוספות של רבנים בנושא זה: ר' יצחק הלוי ור"י ו' שאנג' הסבורים שמותר לנגן. לאחר מכן הובאו תשובות של המתנגדים לניגון: חכמי הישיבה הכללית בויניציאה, ר' ישעיה רומנין מוניציאה, ר' חיים וולטירא מפינאלי, ר' דוד פארדו מאיספאלטרו. על תשובות אלה השיב ר' ביבנישטי. לאחר מכן נדפסו הסכמות לדבריו של ר' ביבנישטי מאת שמונה

57 נראה שהוא ר"א מורדו עצמו, שהרי לפי דעתי הוא, או משהו ממקורביו, הוציא את הספר לאור.

58 חתימתם על כך נמצאת באות יז.

59 חתימתו על כך נמצאת באות יז.

60 חתימתו על כך נמצאת באות יז.

61 הואיל ומדובר בתוספת שלי על הנדפס, הייתי צריך לציין כך: א[1], א[2], וכדומה. אולם כיון שציונים אלו הם רבים וחוזרים פעמים הרבה, חשבתי שהדבר אולי יפגום בנוחיות העיון בספר, ואמרת שעדיף לוותר על כך. הקורא יבין שהמספרים הם תוספת על הנדפס, שהרי גם עמודי הספר לא צוינו במספרים. ברם בגוף הספר כן הוספתי סוגרים מרובעים כגון: א^[1], כדי שהקורא לא יטעה ויחשוב שלפניו ציון להערה.

מחכמי שאלוניקי ומהם ר"י הלוי ור"י נ' שאנג'י שכבר הסכימו מקודם ור' חיים וינטורה מטבריה.

בדפים הנוספים הקיימים רק במהדורה נדירה של הספר, כמתואר לקמן מס' 2, ומשום כך קראתי להם בשם: תוספת לספר קרית שמע, נמצאות הסכמות נוספות להיתר הניגון מאת: שבעה מחכמי צפת, ר' חיים עמרם שליח טבריה ור' עזרא מלכי מרודוס. לאחר מכן בירור נוסף שכתב ר' בינבינישטי באותו עניין. לאחר חתימתו של ר' בינבינישטי נדפס:

מכאן מודעא רבה לאורייתא במעשה בר' אליעזר הרב הזקן עליון למעלה נר"ו, עיני ראו מעשה הכתב והמכתב אשר כוננו מעשה ידיהם דרבנן סבוראי רבני מתא ויניציא אשר חכמים הגידו למסמך, וסמכו ידיהם עליו למען יורה יורה ידין ידין, ועל השבחים ששבחוה לו שיקרא בשם מורינו הרב...

ועוד אחרת בכתב הנשתון מועתק מספר כוללות...⁶² קורפ"ו יע"א, וימצא כתוב כי הלכתא איצטריכא להו ושערי תשוב"ה⁶³ הורה המורה לצד... כמהר"ם שמואל ביואנטי ז"ל, וסמכו את ידיהם בהסכמה עלו מהר"ם אשכנזי והרב הזקן,⁶⁴ כי על כל אילין דהו"ו⁶⁵ אוקי גברא אחזקתיה כי גברא רבא הוא לתורה ולתעודה, והוא מלא וגדוש בחכמת התורה וביראת חטא והמפורסמות א"צ ראייה.

יש לשאול מי הוסיף את האמור בקטע זה? האם אלו המשך דבריו של ר' בינבינישטי ("עיני ראו" וכו'), שרצה לומר בזה כי ר"א מורדו הוא תלמיד חכם שיש לסמוך על דעתו? לשון אחר, האם ר' בינבינישטי הוסיף דברים אלו כדי להצדיק את דברי ר"א מורדו בעניין קריאת שמע? יתכן שכך הדבר, אבל אני סבור אחרת.

מקובל שמחבר הספר, או אולי יותר נכון לומר המביא לדפוס, הוא ר'

62 במקום זה וכן בהמשך יש קרע בנדפס, וחסרה מלה אחת או שתיים.

63 מליצה על פי דברים רבה ב, יב: שערי תשובה לעולם פתוחין. כאן הכוונה שהוא השיב תשובות הלכתיות.

64 הוא ר' שמואל ויאנטי.

65 "על כל אילין דהו", הוא ביטוי רווח באחרונים, ורובם אינם כותבים סימן גרשיים עליו.

בינבינישטי.⁶⁶ ברם נראה לי שלשונות הקישור שבספר אינם תומכים בזה. הרי לנו כדוגמה הלשון המקדימה להסכמותיהם של ר"י הלוי ור"ב גאטיניו:⁶⁷

הסכמת הרב הגדול אבי התעודה רכב ישראל ופרשיו כמה"ר יצחק הלוי נר"ו, דורש משפט ומהיר צדק תוך עיר רבתי עם רבתי בדעות שאלוניקי יע"א. ומשנהו כלוא"ב⁶⁸ ברא כרעא דאבוה הרב הכולל כמהר"ר בינבינישטי גאטיניו נר"ו, בן לאותו צדיק ט"ך⁶⁹ זלה"ה.

לא סביר שר"ב גאטיניו יכתוב כן על עצמו.⁷⁰ לכן, קרוב בעיני שר"א די מורדו, או מי ממקורביו, הביא את הספר לדפוס. זו הסיבה שהתשובה הראשונה שבספר היא תשובתו של ר"א מורדו. דומה שהאמור בקטע זה על תארו של ר"א מורדו ועל הסמיכה שקבל מחכמים שונים, עם האמור בסוף הקטע: "אוקי גברא אחזקתיה כי גברא רבא הוא לתורה ולתעודה, והוא מלא וגדוש בחכמת התורה וביראת חטא והמפורסמות א"צ ראייה", מלמד על רצון חזק להעצים את דמותו של ר"א מורדו. לפיכך נראה קרוב לודאי שקטע זה לא יצא מעטו של ר' בינבינישטי, אלא מאותו אדם שהוציא לאור את הספר. אבל ניתן לדחות השערה זו, הואיל ואכן ר' בינבינישטי משבח מאוד כמה וכמה פעמים בדברי

66 כן נכתב בקטלוגים שונים ואין צורך לפרט. גם במפעל הביבליוגרפיה נרשם ר"ב גאטיניו כמחבר הספר, ראה מספר מערכת 123197. הם העתיקו מעט מהשער ואחר כך רשמו בסוגריים: "העלתי... במצודת עיוני... בינבינישטי בכמה"ר אברהם גאטיניו". הקורא אינו יודע מהיכן לקוח משפט זה, והוא מקבל את הרושם כי אכן ברור מכאן שהמחבר הוא ר"ב גאטיניו. אבל יש לדעת שמשפט זה נמצא בספר, סוף אות יג, וכך כתוב שם: "וכאשר העלתי זה שלש רגלים במצודת עיוני", וכו'. אין כאן הוכחה שהוא המחבר, אלא שהוא השיב בעניין זה כמה פעמים, כפי שיראה המעיין שם ובהערה.

67 כן נדפס בספר קרית שמע לפני תשובתו של ר"י הלוי ותשובת ר"ב גאטיניו.
68 על פי שמואל ב ב, ג: ומשנהו כלואב. והמחבר דרשו מלשון כלו אב, היינו שהבן דומה לאביו.
69 טירת כסף, הוא ספרו של רח"א גאטיניו אביו של ר' בינבינישטי, שנדפס בשאלוניקי, תצ"ו.
70 לאחר הסכמות הרבנים נאמר: "אחרי הדברים והאמת האלה נועם שיח סוד שרפי קדש, ארבעה המה מטיבי צעד המאורות הגדולים עליונים למעלה", וכפי שכתבתי שם בהערה הכוונה גם לר"ב גאטיניו, וכאמור קשה להניח שיכתוב כן על עצמו (ויש שם שבחים נוספים ולא העתקתיים). כתבתי כן כנגד הדעה שהבאתי לעיל בהערה 66.

תשובתו את ר"א מורדו ואף ציין שראה את כתב הסמיכה שלו,⁷¹ ולכן דבריו בתוספת לספר קרית שמע אינם חריגים ביחסו לר"א מורדו.

ספר קרית שמע נמצא כולו גם בכתב יד שו"ת גבעת פינחס לר' פינחס חי ענו. כתב היד נמצא לפניו באוסף מרצבכר וממנו עבר לרשות Universitätsbibliothek Ms. Hebr. qu. 13. בחלק ו' סי' יד, דפים סז ע"א-קיג ע"ב נמצא כל ספר קרית שמע ואחריו תשובתו של ר' פינחס בעניין זה. לאמור, לפני שר' פינחס השיב על השאלה, הוא הקדים הקדמה קצרה ואחריה העתיק את כל ספר קרית שמע בדפים סח ע"א-קי ע"א, ולאחר מכן כתב את תשובתו. את דברי הקדמתו ותשובתו עצמה הבאנו לקמן. תודתי להנהלת הספרייה על מתן הרשות לפרסום התשובה. על הנוסח שבכתב יד בהשוואה לספר, ראה לקמן סעיף ז, מס' 1.

כתב יד נוסף⁷² הוא כתב יד הנמצא באוניברסיטת קולומביה, ניו יורק, מספר sh 893 x 354 (צילומו בבית הספרים בירושלים, מספר F 16550). בחלקו הראשון של כתב היד הועתק רובו של ספר קריאת שמע. נראה לי שהעתקה זו נעשתה מהספר הנדפס. בחלקו השני של כתב היד נמצאת בכתובה שונה תשובתו של רב"ג, מחולקת לסעיפים כפי שהיא מחולקת בנדפס. התשובה נמצאת בפני עצמה, ללא דברי קבוצת הכהנים וללא דברי ר"א מורדו, ובסופה חתימה של רב"ג הנראית כחתימה מקורית. אחריה נמצאת ההסכמה של ר"י הלוי ור' יצחק שאנגי, המסומנת אצלנו באות [ח], עם חתימות מקוריות של שניהם. לאחר מכן יש כתיבה של עמוד וחצי באיטלקית, ואחר כך בכתובה שונה תשובתו של ר"י נ' גויא, הנמצאת בספר קרית שמע באות ד3.

יש לציין כי יש חילופי נוסח מסויימים בין דברי רב"ג וההסכמה של ר"י הלוי ור"י שאנגי, לבין הנוסח הנדפס, אבל אלו הם הבדלים קלים, שאינם משנים את המשמעות, ולכן לא ציינתי אליהם.

71 ראה לדוגמה ספר קרית שמע אות ט3, ויש מקומות נוספים כאלה.

72 סימונסון (לעיל הערה 4) עמ' רצד, הערה 1, ציין לכתב יד זה ותיארו כ"טופס פסק דין" של ר' חיים שבת. נראה שלא דק בדבר.

2. תוספת לספר קרית שמע

יש לציין כי קיימת מהדורה נדירה של הספר,⁷³ הנמצאת בספרייה הלאומית בירושלים, שבה נוספו שלושה דפים בסוף הספר. בדפים אלו נדפסו חמישה עמודים כשבראשיהם נדפסה כותרת: קרית שמע. ואכן על פי האמור במ עולה כי לפנינו תוספת לספר קרית שמע. נראה כי לאחר שנדפס הספר, נתקבלו תשובות נוספות הקשורות לויכוח, כפי שפורטו לעיל, והואיל וספר קרית שמע כבר נדפס, נדפסו דפים אלו בפני עצמם ולאחר מכן צורפו לספר. יש והדפים לא צורפו לספר, אלא נשארו כקונטרס בפני עצמו.⁷⁴ תופעה זו מצוייה גם בספרים אחרים. אין אנו יודעים מתי נדפסו דפים אלו. אכן נמצאת בדפים אלו הסכמה מתוארכת של ר' חיים עמרם מטבריה: "בס' כי שמרו אמרת"ך ובריתך ינצורו [דברים לג, ט. פרשת וזאת הברכה], שנת **ועמ"ך ישמחו בך** לפ"ג ליצירה". לאמור, התאריך הוא סוף חודש תשרי שנת תקי"ז (אוקטובר 1756). אני מודה להנהלת הספרייה הלאומית שנתנה לי רשות לפרסם את הדפים הנדירים הללו. צרפתי אותם לספר קרית שמע, וקראתי להם: תוספת לספר קרית שמע. צילום של שני עמודים מהתוספת נמצא לקמן עמ' 231-232.

3. קולות נשברים - קול מהומה וקול כסיל, כתב יד

בכתב יד מצוי בידינו אוסף של התשובות בנושא זה שאסף הרופא ר' יוסף שמואל בן ישורון חי פינסו, שהיה מקבוצת הכהנים. כתב יד זה נמצא ברשות ספרית בית המדרש לרבנים באמריקה ומספרו Rab. 1471. אני מודה בזה לרב ד"ר ז' שווארצבארד, הממונה על אוסף כתבי היד והספרים הנדירים שבספרית בית המדרש לרבנים, על ששלח לי בטובו צילום של כתב היד והרשה לי לפרסמו.

73 מספר מערכת 123197. ר' דניאל טירני בספרו עקרי הד"ט על או"ח, פירנצה, תקס"ג, סי' ד אות ה, סיכם את האמור בספר קרית שמע, ובסוף כתב כי על המתירים לנגון "והסכימו עמהם רבני צפת וטבריא רודיס ורושיד". מכאן שלפניו היו הדפים הללו. ר' חננאל ניפי, שדן בעניין המוסיקה בתפילה, הביא את דברי עיקרי הד"ט וגם התייחס לויכוח קורפו בתשובתו שפרסם בניהו, דעת חכמי (לעיל הערה 3), עמ' שז-שי.

74 קונטרס מסוג זה נמצא אף הוא בספריה הלאומית בירושלים, ומספרו: R. 75 A 522 K. הקונטרס הגיע מאוסף מהלמן, ומהלמן רשם עליו כי הוא נדפס כנראה בשאלוניקי, בערך בשנת תקט"ו. אבל על פי האמור בפנים הספר נראה שנדפס סביב לשנת תקי"ז.

כתב היד פורסם בשלימותו על ידי פרופ' ש' סימונסון,⁷⁵ והוא מכיל ארבעה ויכוחים שעברו בין ר' אליעזר די מורדו והקרובים אליו, לבין חכמים שונים בקורפו. שמו הכללי שניתן לו על ידי המלקט הוא: קולות נשברים. זהות המלקט ידועה לנו שהרי כך כתב על עצמו בפנים הספר:⁷⁶ "וכראותי אני המלקט נבזה וחדל אישים מתאבק בעפר רגליהם, הרופא יוסף שמואל בכמוהר"ר ישורון חי פינסו זלה"ה". החלק הראשון נקרא בשם קול תרועה, ובו דיון בכשרותו של שופר נקוב. ר"א מורדו תקע בו והכשירו, ור' חיים שבתי הכהן ור' אליהו הכהן פסלוהו ופנו לרבני ויניציאה שיחוו דעתם. החלק השני נקרא בשם קול צעקה, ובו ויכוח על "מינוי חזנים לשבת להשמעת קול ערב". כן נמצאים בו העתקים של תעודות סמיכה שניתנו לחכמים שונים. לענייננו יש חשיבות לחלק השלישי ולחלק הרביעי.

בחלק השלישי, בדפים 30 ע"א-62 ע"א, נמצא עניינים הקשורים לויכוח בעניין קריאת שמע, והוא נקרא בכתב היד בשם 'קול המולה'. ר' יוסף שמואל אסף בזה מכתבים שונים הקשורים לויכוח. יש כאן מכתבים שכתבו הרבנים ר' חיים שבתי הכהן ור' אליהו הכהן ושלחום לרבנים שיחוו דעתם, ויש לנו גם תשובות של הרבנים. חלק מהמכתבים נמצאים גם בספר קרית שמע, לעתים בשינויים קלים. כדי להקל על העיון בחיבור זה הוספתי בסוגריים מרובעים מספר סידורי לכל מכתב ועניין, באותיות א"ב.

מתברר כי המכתבים אינם ערוכים לפי סדר כרונולוגי רצוף, אלא יש בהם שלוש קבוצות הערוכות לפי סדר כרונולוגי.⁷⁷ מכתב יט של ר' חיים עמרם שליח טבריא, שנכתב בתשרי שנת תקי"ז, נושא את התאריך המאוחר ביותר. נמצא כי החיבור קול המולה נערך לאחר הדפסתו של ספר קרית שמע, שאלוניקי,

75 בקובץ מיכאל, מאסף לתולדות היהודים בתפוצות, כרך ז (תשמ"ב), עמ' רפד-שצג.

76 בראש אות כ.

77 עד מכתב ז יש לנו סדר כרונולוגי, כאשר התאריך של מכתב ז הוא שנת תקט"ז. מכתב ח הבא אחריו, מתוארך לשנת תקי"ד, ומכאן יש סדר כרונולוגי עד מכתב יא המתוארך לשנת תקט"ו. לאחריו נמצאים כמה מכתבים שיש להניח שהם מאוחרים יותר, אבל אין בהם תאריך. מכתב טו מתוארך לשנת תקי"ג, וממנו עד מכתב יט שתאריכו שנת תקי"ז, קיים שוב סדר כרונולוגי. מכתב כ אין תאריך. מכתב כא תאריכו הוא שנת תקי"ג. במכתבים כב, כג, אין תאריכים.

תקט"ו. נשאלת השאלה אם ר' יוסף שמואל המאסף של קול המולה ראה את ספר קרית שמע? לפי סדר הזמנים הדבר יתכן. ואכן בראש דבריו הוא כתב: "חילופי מכתבים בעברית על אודות הויכוח של אמירת שמע בניגון של הרבנים כהן יצ"ו עם המסקנות וההחלטות שכבר קיימות בדפוס", ומשמע כי אכן ראה את הספר. אמנם יתכן שיש חומר נדפס שהיה קשור לויכוח שלא הגיע אלינו וכפי שנכתב לקמן במספר 5. מכל מקום יש בחיבור הזה כמה מכתבים שנדפסו כבר בספר קרית שמע,⁷⁸ ולכאורה הדבר מלמד שאכן ר' יוסף שמואל לא ראה את הספר.⁷⁹

החלק הרביעי נקרא בשם 'קול כסיל'. בראשו נמצאים דבריו של ר"א מורדו שבהם פירט את השתלשלות הדברים לפי דעתו. מי שעזרו בזה היה ר' אברהם שמו⁸⁰ שהיה תלמידו של ר' אליהו הכהן. לאחר מכן נמצאת תשובתו של ר' יוסף שמואל על הדברים הללו. ר' יוסף שמואל מצטט כל פעם שורה או שתיים מדבריו, וכותב את תשובתו. יש לציין כי ר' יוסף שמואל השתמש כאן במלים חריפות מאוד כנגד דברי ר"א מורדו.

בסופו של 'קול כסיל' נמצאת רשימת של תקנות בקורפו, שנוסדו בעיקר על ידי ר' ישורון חי פינסו, אביו של המלקט.

4. טופס פסק דין

כמו כן נדפס פסק דין בנושא זה, שהוא בן שמונה דפים וללא שער, כך שאין לדעת את מקום הדפוס וזמנו. כנראה שהוא נדפס בויניציאה באותה שנה, היא שנת תקט"ו.⁸¹ בראשו נאמר:

78 המכתבים הם של ר"י אשכנזי (מכתב טז), ר"י ג'ויא (יז), חכמי ירושלים (יח), ר' חיים עמרם (יט). אמנם מכתבו של ר' חיים עמרם נדפס רק בתוספת קרית שמע, ולכן ניתן לומר שר' יוסף שמואל לא ראהו.

79 ראה עוד הכותרת בראש מכתב טו ובהערה שם.

80 איידע את המעיין שהמלה: שמו, היא שם המשפחה של ר' אברהם, ראה לקמן סעיף ח במפתח האישים.

81 פסק זה זה שאחריו תואר בקצרה בידי א"מ הברמן, 'על המחלוקת בקורפו בעניין קריאת שמע בימים טובים ובימים הנוראים בניגון ובמוסיקה', תצליל, קובץ ארבעה עשר, כרך שמיני, תשל"ד, עמ' 20-22. הוא קבע כי נדפס בויניציאה בשנה האמורה.

טופס מפסק דין שעשו מעלת הרבנים כמוהר"ר **חיים שבת** כמוהר"ר **יוסף הכהן** ז"ל וכמוהר"ר **אליהו בכמ"ר מנחם הכהן** נ"ע והסכמתם לבטל ניגון הק"ש הבדוי מאיזה חזני ימים טובים מיעוט דמיעוטא שלא כסיגנון קריאת שארית הקהל כולם כאחד באותו פרק ובאותו מקום הועתק מספר הסכמות של ק"ק איטליאני יע"א כי שם ביתו.

טופס מודפס זה נמצא בספריה של אוניברסיטת קמברידג', והוא ככל הנראה יחיד בעולם. אני מודה בזה לד"ר אביעד סטולמן, אוצר אוספי היהדות בספריה הלאומית הישראלית, שלא חסך כל מאמץ והזמין צילום של טופס זה לתועלת הספריה הלאומית ולכל המשתמשים בשירותיה.

כבר כתבנו לעיל, במקור מס' 1, כי פסק הדין כולו, למעט פתיחתו שהועתקה כאן (צילום הפתיחה והעמוד הראשון נמצא לקמן עמ' 74), נמצא בספר שפר קרית שמע. אמנם הוא נמצא בספר קטע קטע כפי שהוסבר, אבל בסופו של דבר כולו נמצא בספר. לאחר פסק הדין שנחתם בידי שני 'הכהנים', הודפסו החל מדף ד ע"ב, הסכמות של רבנים שונים, המאשרים את פסק הדין. כל ההסכמות הללו נדפסו אף הן בספר קרית שמע, כפי שהעירותי במקום.

פסק זה נמצא גם בפנקס קהילת קורפו,⁸² כתב יד ברשות ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, מס' 3980, דפים 187 ע"א-185 ע"א.⁸³ לאחר מכן באה הערה:

ראינו לבאר שהתיבות יחידי סגולה ראשי עם בדף 187 ע"א שיטה שלוש וארבעה כתובים על הגרר, וכן תיבות המתקדשים והמטהרים באותו דף ובאותו עמוד שיטה שלשים וחמשה כתובים על הגרר, וכן תיבות בסגנון השגור בפיהם בשאר ימות השנה ובזה בדף 185 עמוד א שיטה שלישית כתובים ביני שיטי. והכל בריר שריר וקיים שנית אליהו ו' לא"א מנחם הכהן זלה"ה.

82 נראה שהאמור בפתיחה של פסק הדין "מספר הסכמות של ק"ק איטליאני", מכון לפנקס קורפו.

83 סדר הכתיבה בפנקס הוא משמאל ימין, כיון שרובו כתוב באיטלקית, אבל מניין הדפים הוא מימין לשמאל. גם הקטעים בעברית כפופים לאותו סדר, לכן מניין הדפים כאן הוא בסדר יורד.

אף שראיתי את כתב היד עצמו, לא הצלחתי לקרוא את הכתוב שנגרר. מכל מקום בפסק הדין הדברים נדפסו כפי שהם לאחר התיקון. וזה מאשר את האמור בראש פסק הדין שהוא הועתק (הודפס) מהפנקס.

עם זאת יש שינויים קלים בסופו בין הנדפס לבין הפנקס, וכמו שהערתי במקום. אמנם כל ההסכמות הנמצאות בפסק הזה מדף ד ע"ב והלאה, אינן נמצאות בפנקס קורפו.

בקולות נשברים נכתב המשפט: "דכבר לקחו כת המנגדים זה ששה חודשים בקירוב טופס מפסק דינו". נמצא אפוא כי אפשר שפסק הדין הוא הפרסום הראשון בנושא, וכך מסתבר.

5. כתב התנצלות

א"מ הברמן עסק מעט בנושא שלפנינו,⁸⁴ ופרסם כמה קטעים מתוך קונטרס שנדפס, שהכיל חמישה דפים, הנמצא ברשות ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה. הוא קרא לו בשם 'כתב התנצלות'. גם פרופ' ש' גליק מזכיר חיבור זה ומצטט ממנו.⁸⁵ לפי תיאורו של הברמן הקונטרס כולל גם את טופס פסק דין (לעיל מס' 4), ונוסף בו גם כתב התנצלות. נמצא אפוא כי חיבור זה נדפס על ידי מתנגדי הניגון. לצערי, לא ניתן למצוא כיום את הקונטרס הזה בספריית בית המדרש.⁸⁶

מצאתי לנכון להביא את מה שציטטו ממנו שני החוקרים שהזכרתי. הקטעים דלהלן הם דברים שכתבו מתנגדי הניגון:

א. שמענו⁸⁷... שהרבנים הנז' (בשאלוניקי)⁸⁸ הסכימו להעלות על מזבח דפוסם דברים... של הבעלי דיני' שכנגדנו... אמרנו הנה באנו במגלת זה ספר לגלות... דעתינו... הנה... רבני ויניציאה... נדרש להם וכל חפצינו ישו... והיה זה פה

84 הברמן הנזכר לעיל הערה 80.

85 ש' גליק, קונטרס התשובות החדש, כרך ג, ירושלים ורמת גן, תשס"ט, עמ' 1150, מס' 3777.

86 תודתי לרב שווארצבארד, לד"ר רובנר לגב' דיאמנט שעזרו לי לחפשו ולא עלה בידינו. כן עזרוני באיתור מקורות נוספים לויכוח בהיותי שם. כן אודה לפרופ' גליק שטרח עבורי וחפש במיוחד בגנזי הספרייה אחר הטופס הזה, שבשעתו היה בידו, ואף הוא לא מצאו.

87 גליק הנ"ל (הערה 85).

88 נראה שזו תוספת הסבר של גליק.

קורפו... בס' [דר] ובש' [נת] ואלה' המשפטים אשר' תשים לפניהם (שמות כא, א) [שבת-אדר, ⁸⁹ תקי"ד].

גליק מציין כי אחר זאת באה חתימת שני הרבנים הכהנים.

ב. מנהג⁹⁰ יחיד⁹¹ גרוע וטפל עומד לנגדו מנהג ציבור כשר והגון... מקצת מחזני ימים טובים וימים נוראים, אשר בימים האלה נזכרים ונעשים, שלוחי צבור כפופי תחתם וטפלים להם, נהגו לקרות את שמע כשיר של פגעי"ם ובהברת קולי קולות של חברת משוררים דרך מושיקא... הגם שכל שארית הקהל איש על מקומו מושכים עצמם לצד אחד,⁹² על משמרתם יעמוד, לקרותו באותו פרק בניגוניה ובטעמיה הכתובים בתורה, כסגנון קריאתם בשאר ימות השנה, באופן שקודם שיסיימו החזנים הנד' פרשה ראשונה של שמע, כל שארית הקהל נמנו וגמרו כל הק"ש מראש ועד סוף.

ג. כח⁹³ האיטור הוא דוקא לנו גלוי בחוש הראות ובחוש השמע. שמאחר שהם פוסחים על שתי הסעיפים מהשני סגנוני קריאה שנאמרים בבת אחת, זה אומר בכה וזה אומר בכה, וקול הניגון הארוך נכנס באזנם וישנה את טעמו בעיניהם, אי אפשר, שלא יהיו מוכרחים לדלג מפסוק לפסוק ומענין לענין, ולפחות מ'וכתבתם' קמא ל'וכתבתם' בתרא, כאשר עינינו דאבה מני רואי ובדידנו הוא⁹⁴ עובדא, כי אף אנו חולינו כמוהם, והפלינו להעזר קרותינו מתוך הספר, גזרה שאין רוב הציבור יכולין לעמוד בה.⁹⁵

ד. [מתנגדי הניגון מודים כי:] שלשיר⁹⁶ בקול נעים, גילה ורנן, הוא כבוד והדר לה' אלהינו, וחביבין ישראל ממלאכי השרת, שישראל אומרים בכל עת שירה... [אבל

89 שבת פרשת משפטים היא ר"ח אדר, ועל כן סדר ואלה המשפטים יכול להיות מכוון לימים שלפני שבת זו שהוא סוף חודש שבט, או לימים שאחריה שהוא תחילת אדר.

90 הברמן, עמ' 20, מתוך כתב ההתנצלות דף ד ע"ב.

91 ביטוי זה נזכר בספר קרית שמע בתחילת אות יא2, ואפשר שהכוונה היתה לכאן, כמו שכתבתי שם בהערה.

92 הברמן הגיה: אחר, אבל אין הכרח להגיה כן.

93 הברמן, עמ' 21, מתוך כתב ההתנצלות דף ב ע"א.

94 כלומר, הוה. אכן כך הדפיס הברמן.

95 האמור בשני הקטעים הללו (ב, ג) דומה מאוד למובא בקול מהומה ליד הערה 55, עד סוף הקטע שם.

96 הברמן שם

במה דברים אמורים כשהניגון] היה שגור בפי כל, ויענו כל העם יחדיו כמשפט בכל הניגונים וקרוב"ץ אשר בשאר התפלה, שמעולם קבלנו עלינו בשמחה ובלב שלם ובנפש חפצה... [אבל קריאת שמע] שצריך לקרותה באימה ביראה ברתת ובזיע, דבר דלא אפשר ואינו יכול להתקיים בניגון ארוך דרך מושיקא... והראיה, שבכל גלילות העולם לא נראה כזה המנהג ולא נשמע כמהו.⁹⁷

ה. הכא⁹⁸ במאי עסקינן במנהג שני יחידים⁹⁹ דכחד חשיבי, שעומדים לנגדם במחלוקת במציאו"ת ארבע הידות מהחזנים הנשואים, וגם מנהג הציבור, כל הקהל כאחד.

ו. ואחד¹⁰⁰ מעיר תלמידנו שתפשו במזימות... והתלמיד הנז' לא הגיע להוראה... שמ"ז נאה¹⁰¹ ומעשיו מכוערים. עקוב הלב ואנוש הוא, זחה דעתו להתגדל בפני עמי הארץ, לעשות מריבה עם רבו אני העבד אליהו שלמד רוב תורתו ממני... ואם אמנה אחד מהשני חזנים הנז', הזקן שבהם, שזה שנה גב דעת עליונה מרבני ויניציאה יע"א, ואחר הכבוד פנה, להסמך בשם רב, כדי להוסיף תת כחו לחלוק עמנו על רזא דנא. בקס"ת רמיה עשה חליפים בשמו וישנה את טעמו בעיניהם. אם לפנייהם אינו גלוי, לכל באי שער עירנו ולפנינו גלוי, כי מעולם לא נסה באלה ולא ידע מאי קאמרי רבנן... ולולא חרש בעגלתינו, תלמיד שאינו הגון הנז', שלמד תורה לקנטר, לא השיגה ידו ונגאל.

ז. ולהיות¹⁰² האמת נהדר"ת לפני חכמי חרשים, מביני מדע, יושבי על מדין, בדרך ישר לא יכשלו בה, הלא המה הערכאות מהשררה יר"ה, אשר להם הריב, ותאחז במשפט ידם, לכן יהיו דברינו אלה מועתקים בסגנון לשון איטליינו, להודיע את גבורתם לפני הדרת מעלתם... [וחתמו:] קטיני דארעא, יתר הבז, זנב לאריות ועבדים נרצעים לפני חכמי חרשים והעומדים לשרת ולכהן. והיה זה פה קורפו יע"א בס[דר] ובש[נת] ואלה המשפטים אשר תשים לפנייהם לפ"ק

97 הברמן שם.

98 שם.

99 כוונת המתנגדים כאן לשני החזנים ממשפחת מורדו.

100 הברמן שם.

101 הכוונה היא לר' אברהם שמו, שהיה תלמידו של ר' אליהו הכהן.

102 הברמן שם.

ליצירה [= תקט"ו]¹⁰³ חיים שבתי בכמהור"ר יוסף הכהן זלה"ה; אליהו בלא"א מנחם הכהן זלה"ה.

הברמן העתיק שני קטעים המתארים את פועלם של קבוצת מורדו:
ח. נכנסו¹⁰⁴ בעובי הקורה לשלוח ספרים ביד הרצים כדי לגרור אחריהם רוב בנין מרבני ישיבות ערי תורקיה ה"י שחלקו כבוד להם מפני יקר תפארת גדולתם.
ט. וכתבת¹⁰⁵ לכת"ר שיחיה שבהיותי במ"ק¹⁰⁶ לפום ריהטא כן נראה אלי, שלא היו יכולים לקרות את שמע בהניגון החדש. ולעת הלום, אחרי שהרב המובהק זרע רב כמהור"ר ביננישתי גאטיניו נר"ו העלה שיכולים להחזיק למנהגם שהיו נוהגים לאומרה בקול נעים, והסכים על ידו הרב הגדול מאריה דאתרא דשלוניקי וכל סביבותיה סג"ל כמהור"ר י"ל¹⁰⁷ נר"ו, מי יבא אחריהם להרהר על דבריהם. לכן גם אני לטפויי גברא, ולישנא יתירא קא אתינא, מסכים והולך כאשר הסכים הרב הגדול הנז"ל, על החתום פה ירושלים תוב"ב בשבט תקי"ג.

על כתב זה שמענו מפי רבני הכהנים במקומות מסויימים. כגון:¹⁰⁸
(א) ומאחר¹⁰⁹ שראינו אותם והנם זועפים וחזקו פני המלחמה כנגדנו, הוכרחנו להעלות על הדפוס כתב התנצלות כדי שהאמת יורה דרכו ועד ארגיעה לשון שקר.

103 אלו דברי הברמן, אלא שהוא לא הדגיש את האותיות המתאימות בתאריך, כדי לקבל את הגימטריה של השנה. לפי העתקת גליק לעיל באות א, מדובר באותה חתימה ממש, שהרי הלשון זהה. לפי העתקת גליק ששם יש סימון על האותיות המרכיבות את הגימטריה של השנה, מדובר בשנת תקי"ד, ולא כדברי הברמן כאן. גליק לא התייחס להבדל זה, ולכן לא ניתן להכריע בדבר.

104 הברמן עמ' 20.

105 הברמן שם. כל קטע זה נמצא לפנינו במכתבו של ר"י אשכנזי הנמצא בקול מהומה מכתב טז, ובקריית שמע הערה 284, וראה לקמן הערה 115.

106 במחנה קדשו, וראה בקריית שמע הערה 125. מעתה ואילך לנוחיות הקורא אני חוזר על הסבר המליצות, ואציין להערות רק כשיש בהן פירוט.

107 הכוונה לר' יצחק הלוי.

108 ראה גם קול מהומה, הכותרת לפני מכתב יא.

109 קול מהומה ליד הערה 139.

(ב) דעל¹¹⁰ דא ודאי קא בכינא וצווחנא בכירוכי¹¹¹ בכתב התנצלות שלנו במודעא רבא לפני כל יודעי דת ודין, שמעולם לא נראתה לנו הקס"ת¹¹² מחזות קשה שהוגד לנו, ואין חולה¹¹³ מהם עלינו, ואין גולה את אונזינו להודיענו לפחות מאיזה טעם דנונו יעוין שם באורך.... ומאמר הסת"ר¹¹⁴ קויים ע"י הרב שליחא דרחמנא כמוהר"י אשכנזי בכתבו שייחד לי אני העבד חיים שבתי החתום מטה, הובא בכתב התנצלות הנזכר אות באות, תיבה בתיבה,¹¹⁵ ומשם באר"ה.¹¹⁶

(ג) נזכיר¹¹⁷ בתוכן שאלתינו ס' ב' וז"ל, מאחר שמעולם לא היה מנהג זה מפורסם בפי כל החזנים וכו', וגם ביד אלו המקצת לא היה קבוע אלא אדרבה היה רפוף¹¹⁸ ועזוב וכו', יע"ש.

מובא כאן ציטוט קצר של שאלה, שהמצטט מסיים באמרו שיש לעיין שם, ולכן הוא כתב גם את מספר השאלה. בכתבים שנתפרסמו לא מצאנו רמז לזה. אפשר שגם כאן יש ציטוט מכתב ההתנצלות.

6. מקור בלתי ידוע

בתשובת חכמי ויניציאה הנדפסת בספר קרית שמע נאמר:¹¹⁹

ראינו עד היכן הגיעו הדברים ופשתה מספחת המחלוקת עד לגנוב דעת חכמי ישראל העליונה בשאלה שלא כהוגן הבאה בדפוס אשר עד אתנו הגיעה, מגלה טפח ומכסה טפחים וזה לשונה:

אנשי קדש עיר קורפו יע"א שנהגו מימות עולם ומשנים קדמוניות בחגים ובמועדים ובימים נוראים לקרות הקריאת שמע בקול נעים

110 שם ליד הערה 162.

111 ראה הערה שם.

112 מליצה על פי בראשית ט, ד: ונראתה הקשת בענן. כאן כוונתו שלא ראו את הכתוב.

113 נראה שכוונתו לומר שאין איש פונה אלינו, ראה שם הערה 165.

114 מליצה על פי אסתר ט, לב: ומאמר אסתר קיים. כאן הכוונה מלשון הסתרה.

115 ואכן קטע זה העתיק הברמן ראה לעיל אות ט.

116 מליצה על פי במדבר כא, טז: ומשם בארה היא הבאר אשר. כאן הכוונה מלשון ביאור.

117 קול מהומה ליד הערה 176.

118 מלשון רפיון.

119 ספר קרית שמע, אות ט, ליד הערה 672.

וזמר ומנהג אבותם ואבות אבותם אחזו בידם, וקמו קצת אנשים נגד המנהג הנזכר ורוצים לבטל המנהג הנזכר ועתה לשאול הגיעו וכו', כן לשון השאלה מלה במלה. הנה עין כל רואה יבין ויראה כי השואלים לא סיימו מלתא קמייהו דרבנן, יען וביען מראים המנהג קדמון כא[נ]לו הוא קבוע בכל העיר ובפי כל החזנים והסכמת כל אנשי עירם, ולא כן הדבר כאשר נראה בהסכמה הנ"ל.

נוסח השאלה המצוטט כאן אינו מוכר לנו, ואפשר שהיה קונטרס נוסף שנדפס בעניין זה, או שלפנינו חלק מכתב ההתנצלות שהוזכר קודם במספר 5.

7. פסק ר' אליעזר מורדו

כתב ר"ב גאטיניו בספר קריאת שמע, סעיף 3א:

וכמו שכן עיני ראו ולא זר, דוכרן סהדותא ממעלת הממונים והפרנסים ה"י אשר בק"ק קורפו יע"א וז"ל, ה' חשון התקט"ו לבריאה, מעידים אנו הח"מ ממונים ופרנסים מק"ק קורפו יע"א כי ההשגות אשר בפסק מורינו הרב הכולל גם שם גם ישיש כמהר"ר אליעזר די מורדו נר"ו שנכתב בסדר האזינו מהשנה שעברה תקי"ד.

מכאן עולה כי ר"א מורדו כתב פסק דין מיוחד בעניין הנדון, אבל פסק זה לא הגיע אלינו.

8. ר' אליהו ב"ר מנחם הכהן והאמור בספרו דיוקי עניות כתב יד

בויכוח שלפנינו שני החכמים המייצגים את קבוצת 'הכהנים' המתנגדת לניגון של קריאת שמע, הם ר' חיים שבת הכהן ור' אליהו הכהן, והם החתומים על הכתבים המרכזיים הקשורים לויכוח. אין בידינו חיבור בפני עצמו של ר' חיים שבת, אבל יש בידינו חיבור שכתב ר' אליהו הכהן ותארנוהו בנספח אות ג. בחיבור זה יש קטע המלמד אותנו פרט מסויים על הויכוח, והרי הוא לפנינו:¹²⁰

120 דף 24 ע"ב, סי' מט.

התנצלות

אשר הוגד לכם שחיותי דעתי על מנהג מגונה אשר בימינו, שבימים טובים אומר השליח ציבור עם ארבעה או חמשה מסייעין הקריאת שמע במושיקא¹²¹ וניגון ארוך עד שמפסידין הכוונה גם לזולתם, והוגד לכם שחיותי דעתי לפשר דבר, שבלילה יאמרו אותה במושיקא אך לא ביום. אמת הוגד לכם, ולא מפני שהדבר ישר בעיני ח"ו, אלא שחשבתי לבחור הרע במיעוטו מפני הקטטה והמחלוקת, כי קשו עורף לפנים מקצת משלוחי ציבור שלא לזוז ממנהגם, אף כי בעיר הזה אין שום מנהג קבוע ואף כי למנהג זה.

ועל מה שהאותיות שאלוני מה ראית כי הקלת בלילה והחמרת ביום, אני אומר שיש קצת אפרש¹²² בין ק"ש של ערבית לק"ש של שחרית. כי בערבית של יום טוב מתפללים אותו מבעוד יום גדול, והקורא קודם צאת הכוכבים לא יצא כדברי רש"י ז"ל בריש ברכות וז"ל, שהקורא קודם לכן לא יצא ידי חובתו, אם כן למה קורין אותה בבית הכנסת כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה, והכי תניא בבריתא בברכו' ירושלמי ולפיכך חובה עלינו לקרותא¹²³ משתחשך, ובקריית פרשה ראשונה שאדם קורא על מטתו יצא ע"כ.

על פי הדברים האלה הוברר שלרש"י ז"ל בקריאת שמע שקורין בערבית של יום טוב אינם יוצאים ידי חובה דבשכבך, מה שאין כן ביום. מכל מקום מי יתן והיה לבבם שלם שגם בערבית יקראו אותה בטעמיה ובדקדוקיה ככתוב בתורה דבר שלא יהיה כי אם בקיים השם מקרא שכתוב ואסירותי¹²⁴ את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר (יחזקאל לו, כו).

ר' אליהו רמז בדבריו שיש בעניין ניגון קריאת שמע "הקטטה והמחלוקת, כי קשו עורף לפנים מקצת משלוחי ציבור שלא לזוז ממנהגם", אבל לא פירט כאן את

121 כך מנוקד במקור, וכן מנוקד גם בהמשך.

122 הפרש.

123 לקרותה.

124 והסירותי.

כל הויכוח, הואיל ואין זה המקום. עם זאת יש בדבריו פרט שלא נזכר במקורות העומדים לפנינו. לאמור, מהמקורות שלפנינו עולה כי ר' אליהו יחד עם ר' חיים שבתי התנגדו נחרצות לנגן את קריאת שמע. אבל מתברר שר' אליהו בשלב מסויים, כדי לא להרבות במחלוקת הסכים שבקריאת שמע של ערבית תיאמר בניגון, והוא מצא לכך הצדקה הלכתית כפי שהוא הסביר בחיבורו כאן. מעניין לראות שהכותרת שר' אליהו נתן לדבריו היא: התנצלות. כנראה שר' חיים שבתי לא הסכים עמו בפשרה זו.

ד. מקורות נוספים הדנים בנושא שלפנינו

הויכוח שלפנינו השאיר את רישומו במקורות נוספים, ואנו מוצאים התייחסות לשאלה זו בספרי חכמי הדור הן בדפוס והן בכתב יד. תשובות אלו אינן נמצאות במקורות שהוזכרו לעיל. ואלו הן:¹²⁵

1. תשובה מאת ר' פינחס חי ענו

ר' פינחס חי ענו נולד בשנת תנ"ג, והיה תלמיד מובהק של ר"י לאמפרונטי בעל פחד יצחק. מאוחר יותר שימש כרב בקהילת פירארה. נפטר בשנת תקכ"ט.¹²⁶ תשובותיו בשם 'גבעת פינחס' מכונסות בעשרה כרכים הנמצאים בכתב יד בספריה בפרנקפורט, ושם גם נמצאת תשובתו ביחס לקריאת שמע, כמפורט לעיל סעיף א מס' 1.

2. ר' עזרא מלכי

ר' עזרא מלכי נולד בצפת בשנת ת"ע. יצא בשליחות צפת כמה פעמים. בשנת תקי"ב היה ברודוס, ונתבקש להשאר שם ולשמש כרב. ואכן הוא נשאר שם עד פטירתו בשנת תקכ"ח.¹²⁷ חיבר מספר ספרים, ומהם שו"ת עין משפט, קושטא, תק"ל. בחלק או"ח סי' א, הוא דן בנושא: "על ענין קריאת שמע במקום שנהגו

125 מקורות 2, 3, צוינו בידי גליק (לעיל הערה 84).

126 על תולדותיו ראה תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה לרמ"ש גירונדי עם הוספותיו של ר"ח ניפי, טריאסטי, תרי"ג, עמ' 296, אות ג. ראה גם במאמרי 'תשובת רבי פינחס חי ענו בעניין כל נדרי', מוריה, שפא-שפד (תשע"ד), עמ' לט-נ.

127 ראה א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים, תשי"א, עמ' 438-440.

שלא לקרותה בטעמים. ומלתא אגב אורחיה סובב הולך בתורת המנהגות", והאריך מאוד בתשובתו. רב"ג הביא את סוף תשובתו, שנדפס בתוספת לספר קרית שמע, אות [יח].

3. ר' נסים גבאי

ר' נסים גבאי היה בקושטא, ושימש כממונה מטעם בית הדין של איסור והיתר. בשנים תקל"ז, תקמ"ו, תקמ"ח, שימש שם כאב"ד. כן שימש כדיין בשנים תקכ"ד, תקל"ז, ועוד. ספרו שו"ת פאת נגב וספרו דרך הנגב דרושים ושיטות בש"ס נדפסו ביחד בשאלוניקי, תקנ"ז. בשער הספר הוא נזכר בברכת המתים.¹²⁸ בשו"ת פאת נגב, או"ח, סי' ב יש התייחסות לנושא שלנו: "שאלה בעיר קורפו נהגו החזנים טובים לקרות הק"ש בניגון המוזיקה"ה" וכו'.

4. ר' מרדכי קרישפין

ר' מרדכי קרישפין, שהיה רב ברודיס, היה חתנו של הרב משה ישראל בעל שו"ת משאת משה שהיה רב ברודיס עוד לפניו. ספרו שו"ת דברי מרדכי סודר והוגה על ידי יאושע משה מרדכי קרישפין נכד המחבר, ונדפס בשאלוניקי, תקצ"ו. בחלק או"ח סי' ה נאמר: "על אשר נהגו בעיר קורפו לקרות ק"ש בניגון המוסיק' הנר' לע"ד ראייה לאסור מדאמר' במס' ברכות דמ"ז ע"א אין הבוצע רשאי לבצוע... מרדכי קרישפין ס"ט (א"ה כבר נדפס ע"ע¹²⁹ זה ספר קריאת שמע מערכ' לקרא' מערכה על הדבר הזה)".

נמצא כי המחבר ר"מ קרישפין נשאל על כך בהיותו ברודיס, שהרי לפי סדר הזמנים הוא פעל ברודיס באותו זמן.

128 חלק מהפרטים כאן הם על פי ל' בורנשטיין-מקובצקי, פנקס בית דין - היתר ואיסור בקושטא, לוד, תשנ"ט, עמ' 69, ושם יש פרטים נוספים.
129 על עניין. בסוף המשפט חסר בנדפס סימן הסוגר, ואנו הוספנוהו.

ה. מקורות המוזכרים בויכוח הקשורים לנגינה ומקורות אחרים בכתב יד

ברקע לויכוח עומדת לפנינו השאלה אם בכלל יש מקום למוסיקה בבית הכנסת. שאלה זו כבר עלתה לפני חכמי איטליה ומצאנו התייחסות אליה במקורות שונים. חלק מהמקורות הובאו בידי המשיבים בויכוח שלפנינו ונצייןם כאן.

1. דרשה של ר' יהודה מוסקאטו בשבח המוסיקה

ר"א מורדו הזכיר דרשה של ר' יהודה מוסקאטו בה הוא משבח את המוסיקה. כך כתב:¹³⁰ "וכאשר דורש תמים הרב יהודה מוסקאטו ז"ל אותה זכר בספר נורא תהילות של דרוש אחד, שים עיניך עליו ואתה תחזה כמה האריך לספר בשבח החכמה המפוארה הזאת". הכוונה כאן לספר נפוצות יהודה, ויניציאה, שמ"ט, שהדרוש הראשון שבו מוקדש לחשיבות המוסיקה. אמנם שם הספר נקרא אצלו אחרת, אבל ככל הנראה הסיבה לכך היא אולי מפני ששמו של הדרוש השלישי בספר הוא נורא תהילות, ויתכן שזה גרם לטעות בשמו של הספר, וכך כתבנו שם בהערה.

2. פסק של ר' יהודה אריה מודינה בעניין מוסיקה

בויכוח שלפנינו מזכיר ר"ב גאטיניו את פסקו של ר' יהודה אריה מודינה:¹³¹

פסקא דדינא בהיתר המוסיקה, לפאר ולרומם מעלת המוסיקה המשמח אלהים ואנשים בבתי כנסיות בחגים ובמועדים בשעת שהציבור מתפללים, כאשר פעל ועשה בעוצם פלפולו ועומק עיונו ורוב בקיאותו הרב המפורסם כמהר"ר יאודה אריה ממודינה ז"ל בעל ספר קול יאודה¹³² מדרושים נחמדים מסיני עתיקים, כנודע שם תהלתו כי ר"ב הוא.¹³³ והסכימו עמו רבנן סבוראי דבני מתא ויניציאה יע"א

130 קרית שמע, אות יד.

131 קרית שמע, אות יד. שם, אות ג, הזכירו בקיצור, וכך כתב: "ואף גם זאת ראיתי בקונטרס מודפס מהרב כמהר"ר יאודה אריה ממודינה בעל ספר קול יאודה דפירש על מה שאמרו הקורא פסוק של שיר השירים".

132 לא ידוע לנו על ספר שנדפס בשם זה שחיברו רי"א מודינה.

133 מליצה על פי תהלים כה, יא: וסלחת לעוני כי רב הוא, וכאן משמעותו מלשון רבנות.

ומנטובה יע"א. ומעלת רבני גאוני מתא ויניציא יע"א הסכימו לעלות הקונדריס הלזה על הדפוס למען דפו"ס¹³⁴ אותו... והקונדריס הנ"ל נדפס בעיר המהוללה ויניציא יע"א בשנת השפ"ג במצות השרים פיוטרו ולורייצו בראגאדינ"י, ככתוב ומפורש לשם כמו שיראה המעיין שם.

מלשון ר"ב גאטיניו משמע קצת שפסק זה נדפס בפני עצמו, ודבר זה אינו ידוע לנו כיום.¹³⁵ ידוע לנו שפסק זה נדפס בחיבורו של ר' שלמה די רוסי הנקרא ספר השירים אשר לשלמה, ויניציאה, שפ"ג, דפים ד ע"ב-ו ע"א, ואחריו הסכמות של כמה מרבני איטליה. הפרטים הביבליוגרפיים של ספר זה מתאימים עם מה שכתב ר"ב גאטיניו, ולכן אפשר שכוונתו היתה לספר זה, ולא לקונטרס שנדפס בפני עצמו. אגב, פסק זה נכלל בספר תשובותיו של רי"א מודינה, שנדפס לראשונה לפני כששים שנה.¹³⁶

3. תוספת בכורי קציר לר' פינחס חי ענו בעניין ברכת כהנים בניגון

תלמידי בית המדרש בפירארה הוציאו סדרה של תשובות לשאלות שעמדו על הפרק בשם הכולל 'בכורי קציר'. במקומות מסויימים באיטליה נהגו הכהנים לומר את ברכת הכהנים בניגון, ומנהג זה גרם לחילוקי דעות בין חכמים. חלק סברו שניתן לעשות כן, וחלק התנגדו לכך. נדפסו חיבורים שונים בנושא זה, ואחד מהם נקרא בשם תוספת בכורי קציר, שחיברו ר' פינחס חי ענו, ונדפס בוויניציאה בשנת תע"ה. ר' פינחס צידד באמירת ברכת כהנים בניגון, ושם הוא מוכיח כי מנהג ותיקין מבטל הלכה. על פסק זה הסכים רבו הוא ר"י לאמפרונטי בעל פחד יצחק, ועוד רבנים חשובים באיטליה ומחוצה לה.

134 יש כאן משחק מלים: דפוס - תפוס, וראה שם הערה 596.

135 ידוע לנו שהפסק נדפס בפני עצמו מאוחר יותר, ווין, תרכ"א, ראה מפעל הביבליוגרפיה, מספר מערכת 138695. לא ידוע אם הוא נדפס על פי ספר השירים, או שאכן הוא נדפס מקונטרס עצמאי.

136 שו"ת זקני יהודה, מהד' סימונסון, ירושלים, תשט"ז, סי' ו.

4. חיבורים מוזכרים ללא קשר לניגון והנמצאים בכתב יד

(א) ר"א מורדו העתיק בדבריו קטע ממגן אבות לר"מ המאירי, כפי שהוא ב"הקדמת גדול אחד כתובה בסדור תפילה קדמון המצוי אצלנו".¹³⁷ שני החיבורים הללו היו בכתב יד. במשך הדורות נדפס החיבור מגן אבות למאירי, ואילו סידור התפילה הקדמון לא נדפס.

(ב) ר"ב גאטיניו הזכיר את: ¹³⁸ "מהר"ם פרובינצל בתשובות כ"י לשאלת חכם על מילת קוניהם שביוצר". כלומר, ר' משה פרובינציאלו נשאל אם יש לומר רצון קוניהם, או עדיף לומר רצון קונם, שהוא לשון יחיד, ולא לומר בלשון ריבוי כלפי שמים. ספר זה נדפס לראשונה בדורנו.¹³⁹

(ג) ר"ב גאטיניו ציטט קטע משאלות ותשובות שכתב אביו ר' חיים אברהם גאטיניו.¹⁴⁰ מאוחר יותר נדפסו התשובות בשם צרור הכסף, שאלוניקי, תקט"ז, עם הקדמה מאת ר"ב גאטיניו, והדברים נמצאים שם כפי שצינתי בהערה במקום.

(ד) כדאי לציין כי רב"ג מצטט מספר חמדת ימים ומחשיבו מאוד. כך כתב:¹⁴¹

ופוק חזי להרב חמדת ימים ז"ל, שהגם שלפי דעתו העליון לשנות קצת מסדר התפילה מימים נוראים על צד ההכרח הגמור כאשר קבל מרבתי הקדושים זלה"ה אשר קבלו מאדונינו המלך הרב הקדוש והטהור מוהרי"ל¹⁴² זלה"ה, ועם כל זה מפני המחלוקת כי רב ועצום מאד, אזהרה שמענו מפה קדוש גם במכתב בספרו הטהור...

ידוע שספר חמדת ימים נתקבל במהרה לאחר הדפסתו לראשונה, איזמיר תצ"א-תצ"ב, ובעיקר אצל חכמי המזרח. דברי ר"ב גאטיניו שנכתבו כעשרים וחמש שנים לאחר הדפסתו הראשונה, אינם בגדר חידוש מיוחד, אבל בכל זאת יש בהם אישור לכך.

137 קרית שמע, אות ג2.

138 קרית שמע, אות ג. גם ר' חיים וולטירא, שם, אות יא, הזכיר זאת.

139 שו"ת רבנו משה פרובינציאלו זצ"ל, מהד' רא"י יאני, ח"א, ירושלים, תשמ"ט, סי' י.

140 קרית שמע, אות ג2.

141 קרית שמע, אות יז3. הוא מצטט ממנו גם פעם נוספת, בקרית שמע, אות יג.

142 מוה"ר יצחק לוריא.

ו. הלכות ומנהגים העולים בויכוח

הואיל והויכוח בעניין קריאת שמע עוסק בחלקו הגדול במנהגים ותוקפם, הרי שמובן שבמהלכו הזכירו הרבנים מנהגים שונים. בחלק מהם דובר על מנהגים הקשורים עם ניגונים מיוחדים בתפילה במועדים מסויימים שהיו נהוגים במקומות שונים. כמו כן הזכירו הרבנים מנהגים שאינם קשורים לנגינה. עקב החשיבות הרבה של עדויות אלו, מצאתי לנכון לרכז אותן במיוחד. ברם איני דן במנהגים האלה במפורט, משום שאין הם שייכים במישרין לנושא שלנו, ומה עוד שלכל מנהג דרוש להם דיון מעמיק נפרד. לכן הערתי רק מספר הערות בודדות לפי המזדמן.

1. ניגונים מיוחדים

א. ובכל קהילות איטאליה יע"א אומרים ההפטרות תלתא דפורענותא בניגון מיוחד משונה משאר הימים¹⁴³ ככל אשר אנחנו עושים פה היום בהפטרות כל המועדים. מלבד שכל הפסוקים הבאים תוך התפילה לאתויי פסוקי הקורבנות שבסוף¹⁴⁴ המוסף הנוהגים לאמרם כסברת ר"ת ז"ל, אומרים אותם שלא בטעמים הניגוניים, ובחגים ובמועדים נשתנו למעליותא לאמרם בניגון אחר. לא זו בלבד, אלא אף בקריאת ספר תורה אומרים כמה פרשיות בניגון מיוחד שלא בטעמים כגון פרשת התוכחות, ופסוק השלמת הספר, ורבות¹⁴⁵ כאלה.¹⁴⁶

143 כך כתב ר"א אדאדי בספרו השומר אמת, ליוורנו, תר"ט, פכ"ג ס"ד: "המנהג באיזה מקומות לנגן הפטרות דש"ח [=דרשו, שמעו, חזון. תלתא דפורענותא] במר צורח. ושורש זה נמצא להריב"ש סי' קי"ב בשבת חזון בלבד. ועיין להרדב"ז דפוס אשכנז סי' תרמ"ה בקרוב"ץ המיוחדים לשבתות אלו ועיין בלדוד אמת סכ"ד [שם נאמר: "החזנים שלפני חדש אב אומרים מחדש חדשים כו' בקול קינה ומאריכים בזה לקונן כל הנוסח, לא יפה עושים לעורר בשבת בכי ואנחה"...], ובמורה באצבע דכ"ג [סי' ח' אות רלד, שבשבת חזון לא יאמר שום קינה] ומשם באר"ה דאשר נגע אלהים בלבו אי איישר חיליה יבטל ענין זה, ומי יתן והיה לעשות כן ביום ט"ב עצמו לבכות ולקונן על גלות השכינה וגלותנו מלב ומנפש לא בשבת קדש". וראה אריכות דברים בזה לר"ש דיין, שו"ת עטרת שלמה, ירושלים, תשס"ד, סי' יג, ושם הובאו מקורות רבים. וכמנהג זה כתב גם ר"ש משאש, שמש ומגן, ירושלים, תשס"ח, ח"ד, אר"ח, סי' עז אות ו.

144 עדיף להגיה: שבתפילת.

145 על ניגונים מיוחדים בקריאת התורה ובהפטרות ראה ר"ש דבליצקי, תקון תפלה, בני ברק,

ב. שכאן במתא סאלוניקי יע"א עיר גדולה של חכמים ושל סופרים שמורים לכל בני ישראל את החוקים ואת התורות, ומנהג קבוע בכל קהילות הקדש בתי כנסיות ובתי מדרשות להיות קו"ל איש שורר בקול נעים בהרבה מקומות בתוך התפילה,¹⁴⁷ וכגון הודו לה', וה' מלך, וברוך שאמר, וישתבח, וקדיש, וברכו, וקדושה דיוצר, ולאל ברוך שבתוך היוצר, וממצרים גאלתנו, ושירה חדשה, וסדר קדושה, וברכת כהנים שהוא פסוקי תורה. ויש אשר יהיה הניגון באריכות יותר מדאי וכגון הקדיש, וברכו, וסדר קדושה שמאר[י]כים החזנים כמו שיעור רביע שעה ה"ן חסר ה"ן יתר.¹⁴⁸

ג. בלילי ימים טובים, שהחזן מרים קולו בתפילתו מאתה בחרתנו עד מקדש ישראל.¹⁴⁹

מנהג זה מוזכר במקור נוסף בויכוח ושם הוא גם מוסבר יותר: מנהג קורפו שהש"צ בלילי ימים טובים נמי מתחיל אתה בחרתנו בקול רם עד סוף הברכה, לפי שסוף סוף תפלת המועדים אינה שגורה בפי הכל כתפלת שמונה עשרה.¹⁵⁰

לאמור, הואיל ואין חזרה בלילה, הרי שהחזן היה אומר בתפילת לחש את הקטעים המיוחדים למועד בקול רם, וזה מעין תחליף לחזרת התפילה. ד. וכאן במתא סאלוניקי בכל קהילות הקדש בתי כנסיות ובתי מדרשות לרוב יע"א, וד"י¹⁵¹ בכל אתר ואתר נמצאים בתוכו אנשים חכמים ונבונים מביני מדע שמורי"ם לכל בני ישראל¹⁵² את החקים ואת התורות, ומאימתי קורין את שמע בשחרית ביום טוב, ובפרט בראש השנה ויום הכפורים יש לנו קצת ניגון מעט מזער בקריאת שמע, וכל בני הקהל אינם מסכימים לדעת אחת ובהשואה אחת,

תשמ"ב, עמ' ל-לא.

146 קרית שמע, קרוב לסוף אות [א], ד"ה ופוק חזי.

147 ראה רי"י שמש, מנהגים דקהלת קדש וורמיזא, מהד' זימר-המבורגר, מכון ירושלים, ירושלים, תשמ"ח-תשנ"ב, במפתח ערך ניגון.

148 קרית שמע, קרוב לסוף קטע [ג], ד"ה ואין ספק.

149 קרית שמע, אות ה.

150 קולות נשברים, אות יד.

151 הניקוד שלי כדי למנוע טעות.

152 מליצה על פי שמות יב, מב: שמורים לכל בני ישראל לדורותם. וכאן הוא מלשון שמלמדים (שמורים).

אלא הם הולכים נפרדים זה מזה, זה משפיל וזה ירים קולו, ואינם נגררים בתר הש"ץ כלל, וע"י הניגון אינם מרגישים כלל בטעמים הכתובים בתורה, ולא שמעתי ולא ראיתי פוצה פה ומצפצף כלל.¹⁵³

ה. שבראש ארם דמשק עיר תולדתו נהגו מני קדם לקרא קריאת שמע בלילי יום טוב ראשון של פסח בניגון שיר השירים, ובליל ט' באב בניגון איכה.¹⁵⁴

ו. שסיוע המשוררים על פי המוסיקא הנהוגה אצלינו בכל התפילה לעזרה ולא לצעקה. כאשר היתה באמנה בעיר גדולה של חכמים ושל סופרים איקאנדיא¹⁵⁵ המעטירה ואגפיה.¹⁵⁶

שמענו מכאן כי בקנדיאה היתה מקהלה שמלווה את החזן בתפילה.

ז. במתא שאלוניקי יע"א שמעולם היתה עיר גדולה של חכמים וש"ס,¹⁵⁷ מנהג פשוט בכל קהלות הקדש ובב"מ¹⁵⁸ בכל שבתות השנה ובפרט בי"ט בחגים ובמועדים, ומה גם בר"ה ויוה"ך, כשאומר הש"ץ ה' מלך מזכיר את השם בנגון רב, פסקי פסקי. וכן משיבים כל הקהל אחד חכם ואחד תם.¹⁵⁹

ח. ראיתי בק"ק שלי הנקרא ק"ק אראגון יע"א נוהגים הכהנים לומר תיבת וישמרך ע"י הנגון בזה האופן חצי הנגון עד ריש דוישמרך, ושאר הנגון בכף עד דמחזי כב' תיבות וישמרך, וכן בתיבת אלי' ק' כו', ולא חשו להא כלל.¹⁶⁰

2. מנהגים

במהלך הויכוח הוזכרו בדברי המשיבים מנהגים שונים. את המנהגים שהובאו ממקורות שונים לא אזכיר כאן הואיל ואין בהם חידוש, שהרי הכותב הביאם ממקור אחר. אזכיר עתה רק את אלה שדומה כי כאן הם נזכרים לראשונה, או שמקור זה הוא בין המקורות הראשונים.

153 קרית שמע, אות טו.

154 קרית שמע, אות יא.

155 היינו: קנדיאה (אולי צריך להפריד את המלה: אי קאנדיא).

156 קרית שמע, אות יד. מכאן משמע שהיתה מקהלה בשעת התפילה.

157 ושל סופרים.

158 ובבתי מדרשות.

159 תוספת קרית שמע, אות יט.

160 תוספת קרית שמע, אות יט.

א. כיוצא בדבר השיב [ל]שואלו על המנהג לשים עטרה של ס"ת על ראש בני אדם, ולשים ס"ת על גבי אדם כפוף.¹⁶¹

דברים אלו מיוחסים לר' יוסף קולון (מהרי"ק), שאמרם ביחס לשמחת תורה. אלא שכבר כתבתי שם בהערה שהמנהג לשים ספר תורה על אדם כפוף אינו מוזכר במהרי"ק. זאת ועוד. לא מצאנו מנהג זה בשמחת תורה, אלא מצאנוהו בתשעה באב, ושם בהערה הראיתי את המקורות לכך.

ב. הנה רשום בזכרוננו שהפוסקים הותיקים קראו בקול גדול, ערו ערו עד היסוד מנהג קנדי"א לתרגם בלשון לע"ז יוני הפטרה,¹⁶² ובבית ובחומות ת"ל¹⁶³ בכ"י כמה פסקים על זה ממהר"א קפסאלי ז"ל מאריה דההוא אתרא, וכפי מה ששמעתי קנאו לה' צבאות ועלתה בידם לעשות למנהג ההוא עקירה.¹⁶⁴

לפנינו עדות על מנהג קנדיאה לתרגם את ההפטרה ליונית, וכי ר' אליהו קפסאלי כתב פסקים נגד המנהג והצליח לבטלו. ואכן אנו שומעים על כך מתשובת מהר"ם פדואה סי' עח, וראה גם ר"א קפסאלי, מאה שערים, מהד' ר"א שושנה, ירושלים, תשס"א, עמ' 94.

ג. זה לי חמש שנים בקירוב על ענין פתיחת החנויות בשבת בעיר קאזאלי יע"א, גם כי בלי קניה ומכירה.¹⁶⁵

אין לפנינו עדות על מנהג הלכתי, אלא מדובר כאן על נוהג של הציבור. עם זאת מצאתי לנכון להביא זאת כאן, כי ניתן לומר שלפנינו מנהג הנוגד את דעת החכמים. ואכן ר' חיים וולטירא המעיד על כך ממשיך וכותב: "והעלתי בהסכמת גאוני הדור, מהם בחיים חייתם ומהם נ"ע וטהא נשמתם בצרור החיים צרורה, שאין לזה מבוא בדרך העיון והסברה הישרה, שאם לא כן איך מצאנו ידינו במשנה ברורה, דרבי פרצה מצא וגדר בה".

ד. כבר צויין לעיל בסעיף ג מס' 3 כי בסופו של 'קול כסיל' נמצאת רשימת של עשרים תקנות ומנהגים בקורפו, שנוסדו בעיקר על ידי ר' ישורון חי פינסו, אביו של ר' יוסף שמואל שכתב את קולות נשברים.

161 קרית שמע, אות יא.2.

162 עי' ברכי יוסף אר"ח סי' רפד, אות יא, ובמחזיק ברכה שם.

163 תהילה (תהילות) לאל, תודה (תודות) לאל.

164 קרית שמע, אות יא.

165 קרית שמע, אות יא.

נאמר בתחילה מספר מלים על דרכנו באופן כללי, ולאחר מכן נתייחס באופן פרטני לחלק מהמקורות. רוב החכמים שהשתתפו בויכוח כתבו את דבריהם בלשון מליצית המורכבת מחלקי פסוקים ומדברי חז"ל. עקב ריבוי המליצות הללו החלטתי לוותר על ציון למקורותיהם של המליצות. אילו ציינתי למקורה של כל מליצה הייתי צריך לעשות כן כמעט בכל משפט ומשפט, וזה אינו מתקבל על הדעת. לכן נהגתי בדרך זו: אם חששתי שדברי הכותב לא יובנו, או משום שהשתמש במליצה שנאמרה בארמית, או מפני שחשבתי כי לפנינו משפט קשה להבנה, הסברתי את כוונת הכותב בהערה.

אמנם לא די בכך. הרי ידוע כי דרכם של הכותבים להשתמש גם בחלקי פסוקים במשמעות שונה מלשון הכתוב, וכן עשו גם ביחס לדברי חז"ל. מקובל שבמקרים אלו הכותב רשם סימן של גרשיים על המלה בעלת המשמעות האחרת, כדי ליידע בכך את המעיין. כך המצב בספר קרית שמע, אבל בספר קול המולה הסימן שונה כפי שנסביר שם. במקומות שיש לפנינו מליצה, ציינתי למקורה¹⁶⁶ של כל מליצה ומליצה והסברתי את משמעותה. אמנם לא תמיד נרשם הסימן גרשיים במקום הנכון, או שלעיתים נרשם הסימן וככל הנראה אין כאן מליצה כל שהיא. כן מצינו מקומות שבהם השתמש הכותב במליצה אבל לא ציין זאת בגרשיים, אולי משום שסמך על המעיין, ואולי היתה כאן טעות בהעתקה או בהדפסה.¹⁶⁷ במקומות אלו לא תמיד הערתי על כך.¹⁶⁸

166 כאשר מקור המליצה הוא פסוק, העתקתי את הפסוק, אבל לא הקפדתי על כתיב חסר כפי שהוא בפסוק, וזאת כדי להקל על המעיין.

167 אפשר להיווכח באי דיוקים בסימון המליצות על ידי גרשיים, מהשוואה בין מקורות הנמצאים לפנינו פעמיים. כגון: השוואה בין פסק הדין המועתק בספר קרית שמע לבין פסק הדין שנדפס בפני עצמו. בהערות ציינתי בכל מקום את ההבדל ביניהם, כדי שהמעיין יוכל להתרשם בעצמו מאי הדיוקים בסימון הגרשיים. או: השוואה בין תשובת ר"ן גויא הנמצאת בספר קרית שמע ונמצאת גם בקול מהומה. או: השוואה בין תשובת ר' אליהו לוי הנמצאת בקולות נשברים ונמצאת גם בכ"י הסמינר בניו יורק. גם ביחס לשני המקורות האחרונים ציינתי בהערות את ההבדלים ביניהם ביחס למליצות כדי שהקורא יווכח שהסימון למליצות אינו קבוע. וראה גם בספר קרית שמע הערה 212.

168 הרי כמה דוגמאות למליצות ללא גרשיים, שלא הערתי עליהם, ואני מעיר עליהם רק כאן להדגמת העניין: "גם אישור נלוה עמם", זו מליצה על פי תהלים פג, ט: "גם אשור נלוה

הכותבים השתמשו בראשי תיבות, ובמיוחד בספר קרית שמע, ולעתים אלו הם ראשי תיבות שאינם מקובלים ומשום כך הם קשים לפתרון. פתחתי אפוא את ראשי התיבות הנראים לי כקשים. נכון שקשה להגדיר מי הם הקשים ומי הם הקלים, וסמכתי בזה על שיקול דעתי.¹⁶⁹ במקרים שניתן לפרש את ראשי התיבות באופנים שונים, השארתי אותם כפי שהם, והפתרון ניתן בהערה. החלוקה לקטעים נעשתה על ידי לפי העניין, ולעתים אינה תואמת את החלוקה הנמצאת במקור. ברם, המלים המודגשות במקור בתחילת כל קטע אינן מודגשות אצלנו. אבל שאר המלים המודגשות במקור נשארו מודגשות גם אצלנו. שמות הרבנים הודגשו תדיר על ידינו, אבל במקור אין בכך אחידות. אתייחס עתה לדרך ההדרה של כמה מקורות באופן נפרד.

1. ספר קרית שמע

יש לדעת שספר קרית שמע נדפס באופן גרוע ביותר. בהרבה מקרים האותיות אינן ברורות די הצורך, או שהן שבורות. הרווחים בין האותיות אינם אחידים, ולעתים יש רווחים גדולים שדומה כאילו חסרה אות. כך גם המצב בין המלים. יש מקרים שהרווח בין המלים גדול מאוד ודומה שחסרה מלה או אף יותר, אבל לא חסר דבר.

אכן בספרייתו של פרופ' מ' בניהו המנוח, מצוי טופס יפה בדרך כלל של הספר, ונעזרתי בו במקרים רבים. אני מודה בזה לבנו מר חנן בניהו שבטובו הודיעני על כך ואיפשר את השימוש בו. מהשוואת טופס זה עם שאר הטפסים, מתברר כי קיימים הבדלים טיפוגרפיים מסויימים בינו לבין שאר הטפסים שראיתי, וציינתי זאת בהערות.¹⁷⁰

יש ונעזרתי בהעתקה של הספר הנמצאת בשו"ת גבעת פינחס. אלא שעל

עמם". כאן הוא מלשון אישור והסכמה. או: "כי שם שם לו הרב המסדר חק ומשפט ושם נשא הוא". על פי שמות טו, כה: "שם שם לו חק ומשפט ושם נסהו". המליצה מובנת. ועוד כהנה וכהנה.

169 לדוגמה, לא פתחתי את: ה"י, יע"א, יע"ש וכדומה. הסתפקתי ביחס לראשי התיבות: ז"ל (=זכרונו לברכה), וז"ל (=זוה לשונו), כיון שלעתים ראשי התיבות ז"ל, משמעותם שונה מהרגיל והכוונה היא: זה לשונו. אבל בכל זאת לא פתחתי אותם, וסמכתי על המעיין.

170 ראה לדוגמה הערות 100, 143, 403, 426, 465, 515, 579.

הקורא לדעת כי הספר הנמצא בכתב היד הועתק מהנדפס, הואיל וסימני הדפים שמציין ר' פינחס לספר קרית שמע, זהים לדפים בנדפס.¹⁷¹ עם זאת אנו רואים שר' פינחס העתיק ממנו דברים הקשים לנו לקריאה בגלל ההדפסה הגרועה. אני מניח שבמקומות אלו ר' פינחס כתב כפי שנראה לו, או אף תיקן את הנדפס. ואכן, יש מקרים בהם תקן שגיאות ברורות מבלי להודיע על כך.¹⁷² יש מקרים נוספים בהם המעתיק לא השלים עם הנוסח שבדפוס. כך לדוגמה המעתיק כתב: אלקים, אבל בדפוס נכתבה מלה זו כרגיל (עם האות ה) אלא שהוסיפו גרשיים. בכתב היד כתוב: ירושלים תוב"ב, אבל בנדפס רק: ת"ו. בכתב היד נכתב: יהודה, ואילו בנדפס: יאודה, או: יאודא.¹⁷³ הואיל ור' פינחס העתיק כנראה לעצמו, לכן מצאנו בכתב היד ראשי תיבות שאינם שגריים כלל ועיקר.¹⁷⁴

ניתן לאשר כי אכן המעתיק שינה במקום שהנוסח הנדפס לא נראה בעיניו, כעולה מהדוגמה הבאה. על פי הנדפס כתב ר"ב גאטיניו את הדברים הבאים: "צא ולמד מה בקש הרב תוספת בכורי קציר ז"ל לקיים מנהג... והרב ז"ל וכו'." מחבר תוספת בכורי קציר הלא הוא ר' פינחס עצמו, נפטר בשנת תקכ"ט.¹⁷⁵ ספר קרית שמע נדפס בשנת תקט"ו, וא"כ לא יתכן שר"ב גאטיניו יזכירהו בברכת המתים.¹⁷⁶ ואכן בכתב היד בשני המקרים הללו כתוב: נר"ו, היינו ברכת החיים, ללמדך שהמעתיק שינה כראוי.

לצורך הדגמה על ההבדלים ביניהם, נתתי בשני עמודים ראשונים את כל

171 ר' פינחס ציין לספר קרית שמע בתשובתו.

172 אבל לא תמיד עשה כן. כך בקטע ג נכתב בספר: משמעתי, וכן העתיק בכתב היד, וצ"ל: משמעתי, כמו שהוא בפסק הדין, וכפי שכתבתי שם בהערה. וכן שם בסוף הקטע, נכתב בספר: מחזקים, וכן העתיק בכתב היד, וצ"ל: מחזקים, כמו שהוא בפסק הדין.

173 בנדפס יש מלים רבות המסתיימות באות א במקום באות ה והמעתיק בכתב היד שינה זאת. כגון בנדפס: ידם התקיפא, אבל בכתב היד: התקיפה. נראה אפוא שהמעתיק נוטה לכתוב יותר באות ה, אבל מאידך בנדפס: מוסיקא, או מוסיקה, ובכתב היד תמיד: מוסיק"א. בדרך כלל כתבתי בהערה את הצורה המקובלת, אבל לא הגהתי בספר עצמו.

174 כגון: ת"מ=תליא מילתא, והכ"ד=והא כדיניה, ועוד.

175 ראה לעיל ליד הערה 126.

176 אמנם יש מקרים שהמלה "ז"ל" מתפרשת גם כברכת החיים, ראה לדוגמה: ד' תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, ירושלים, תשמ"א, עמ' 104-105, אבל קשה לקבל זאת במקרה שלפנינו.

החילופים בין הנדפס לכתב היד. לאחר מכן נוסח הפנים יהיה בדרך כלל על פי הדפוס, ולעתים אתקן על פי כתב היד, ולא תמיד הערתי על כך.

2. תוספת לספר קרית שמע

כאמור לעיל סעיף ג מס' 2, נוספו לספר קרית שמע כמה עמודים שהודפסו ככל הנראה מאוחר יותר, והם נדירים ביותר. ספר נדיר זה נמצא בספריה הלאומית בירושלים. הערנו שם כי באוסף מהלמן הנמצא אף הוא בספריה הלאומית דפים אלו נמצאים כקונטרס בפני עצמו. מתברר כי קיימים שינויים מסויימים בהדפסה בין טופס אחד למשנהו, ועמדתי על כך בהערות. הטופס הראשון מכונה בהערות בשם טופס הספריה הלאומית, והשני מכונה בשם טופס מהלמן.

3. קולות נשברים - קול המולה וקול כסיל

כבר כתבתי לעיל בסעיף ג מס' 3, כי בכתב יד זה הסימן של מליצות הוא גרש (ולא גרשיים) מעל המילה. לעתים הסימן אינו ברור די הצורך, וקשה לדעת אם לפנינו מליצה או כתם דיו וכדומה. במקרים אלו סמכתי על שיקול דעתי. יש לציין כי בהעתקתו של סימונסון (ראה לעיל סעיף ג, מס' 3) הושמט בדרך כלל סימן הגרש, ואין מן הצורך לומר שלא צוינו מקורותיהם של המליצות. פרט לכך, העתקתו של סימונסון ברוב המקרים היא מדויקת. אכן לא הצגתי לפני המעיין את המקרים שבהם לא דייק, פרט לכמה מקרים שדומה היה בעיני שיש לכך חשיבות.

בסעיף [ח] מובאת תשובתו של ר' אליהו בכמורה ר"ר רפאל שלמה לוי. תשובה זו נמצאת בפני עצמה גם בכתב יד אחר הנמצא ברשות ספריית בית המדרש לרבנים שבאמריקה, ומספרו: Rab. 2265=5312. תודתי לרב שווארצבארד ולד"ר רובנר מספריית בית המדרש, שמסרו לי ידיעה זו. יש הבדלים מסויימים בין הנוסח הנמצא בקולות נשברים לבין הנוסח הנמצא בפני עצמו, וצינתי בהערות רק לשינויים הנראים לי כמשמעותיים.

4. פסק הדין

הואיל ופסק הדין נמצא כולו בתוך ספר קרית שמע, וכפי שכתבתי לעיל, הרי מיותר להדפיסו גם בפני עצמו. מכל מקום יש לדעת כי נוסח פסק הדין הנדפס

בספר קרית שמע נדפס על פי הנוסח הנמצא בפסק הדין, שהרי הוא למעשה המקור של הנמצא בספר קרית שמע. עם זאת רשמתי את החילופים, שיש בין נוסח פסק הדין לבין הנוסח הנמצא בספר קרית שמע, והנוסח הנמצא בכתב היד של שו"ת גבעת פינחס (שהוא הועתק מספר קרית שמע). כדי לא להאריך יתר על המדה, רשמתי את החילופים עד אות יד. לאחר מכן רשמתי רק חילופים שנראו בעיני כבעלי משמעות. בדרך כלל החילופים נובעים משגיאות שנעשו בספר קרית שמע. אבל יש מקרים שהנוסח בספר קרית שמע הוא הנכון, וכנראה הנוסח שבו תוקן בידי ר' בינבינישטי. בפסק הדין יש מספר מקומות שמאן דהוא תיקן את הנוסח בין השיטין, והערתי על כך במקום.

ח. אישים מוזכרים

בחיבורים שלפנינו מוזכרים כמה וכמה אישים. מהם חכמים שכתבו תשובות והשתתפו באופן פעיל בויכוח כתומכים באחד הצדדים. מהם אישים שהוזכרו אם משום שהיה להם חלק כל שהוא בויכוח, או שהוזכרו מסיבות אחרות. לפיכך חילקתי את הרשימה שלפנינו לשני חלקים. בחלק הראשון יוזכרו רבנים שרובם ידועים לנו גם ממקורות אחרים. הוספתי גם מספר פרטים על אותם רבנים.¹⁷⁷ הרשימה מסודרת לפי א"ב של השם הפרטי ובהשמטת התואר. בחלק השני יוזכרו אישים שנזכרו בויכוח מסיבות שונות, אבל לא ידוע לנו ששימשו כרבנים. גם כאן הרשימה מסודרת לפי א"ב של השם הפרטי, ולעתים לפי שם המשפחה.

שמות רבנים

אברהם בכמהור"ר יצחק פאציפיקו. חתם יחד עם רבנים נוספים מויניציאה בשנת תקי"ד על אגרת המצדיקה את ההתנגדות לנגן את קריאת שמע.¹⁷⁸ נפטר בשנת תקנ"ה.¹⁷⁹

¹⁷⁷ יש לדעת כי הפרטים אינם מלאים, הואיל ואין אנו עוסקים כאן בביבליוגרפיה של אנשים אלו.

¹⁷⁸ ספר קרית שמע אות ט.

¹⁷⁹ תולדות גדולי (לעיל הערה 126), עמ' 33, אות ע.

אברהם בן עזרא. היה רב באיזמיר יחד עם ר' יצחק הכהן רפאפורט בעל בתי כהונה.¹⁸⁰

אברהם צור. מרבני קורפו.¹⁸¹

אליהו בן מנחם הכהן. אחד משני הרבנים שהשתתפו בויכוח מצד קבוצת הכהנים. על פי דברי ר"א מורדו, ר' אליהו היה בן אחותו.¹⁸² מצאנוהו חתום עם רבנים אחרים על אגרות שונות.¹⁸³ ראה עוד לקמן בנספח אותיות ג, ד.

אליה ב"ר שלמה רפאל הלוי די וואלי.¹⁸⁴ רבה של אליסנדרה דילה פאליא, עיר בצפון איטליה. תשובתו בעניין קריאת שמע הובאה בקולות נשברים אות ח. תשובה ממנו בעניין תקיעת שופר בראש השנה בשחרית, נתפרסמה מכתב יד.¹⁸⁵

אליעזר ב"ר מרדכי די מורדו הרופא. הנציג הבכיר של הטוענים שיש לשיר את קריאת שמע בניגון. בזמן הויכוח על קריאת שמע היה קרוב לגיל שמונים.¹⁸⁶ טענותיו נמצאות בספר קרית שמע¹⁸⁷ וכן בתחילת ספר קול כסיל. היה ש"ץ קבוע בקורפו¹⁸⁸ בימים טובים ובימים נוראים במשך ארבעים שנה.¹⁸⁹ בשנת

180 ראה ש' עקשטיין, תולדות החב"ף (ר' חיים פאלאג'י), ירושלים, תשנ"ט, עמ' 52-54, פרטים על אודותיו.

181 ספר קרית שמע, סעיף ב2. על רבנותו (הזמנית) בקורפו, ראה ש' בארון, 'תולדות קהלות קורפו וארגון', בתוך: קובץ מדעי לזכר משה שור, ניו יורק, תש"ה, עמ' 39-41; ד' בנבנשתי, 'אגרות על שלוחי ארץ ישראל בקורפו', ספונות, טו (תשל"א-תשמ"א), עמ' מו-מז.

182 כך כתב ר"א מורדו בתחילת קול כסיל. על הקשר בין ר' אליהו למשפחת מורדו אנו קוראים גם בספרו של ר' אליהו הנקרא דיוקי עניות (ראה לקמן בנספח אות ג) דף 90 ע"ב: "שמעתי מפי קדוש אשר בארץ הוא מר שני כמוהו"ר חיים מרדכי דימורדו זלה"ה".

183 ראה בניהו, היחסים (לקמן הערה 299), עמ' 290, 299.

184 נזכר בשו"ת חיים שאל לחיד"א ח"ב סי' י. ראה עליו תולדות גדולי (לעיל הערה 126), עמ' 13-15, אות כח. ראה גם הערה הבאה.

185 ב' נאור, 'מכתב מאליהו', אסיף, א, עמ' 384-412. בעמ' 384-388 נמצאים פרטים נוספים על תולדותיו, עם הפניות לספרות מתאימה. את מאמרו של ב' נאור ניתן לקרוא גם באתר: http://asif.co.il/?wpfb_filepage=asif-1-383-412-pdf.

186 כך העיד על עצמו בתחילת קול כסיל.

187 ראה לעיל סעיף ב מס' 1, על מבנה ספר קרית שמע.

188 על פי דבריו בראש קול כסיל, הוא החל לשמש כש"ץ בשנת תנ"ט. נראה שאז עדיין לא היה ש"ץ בימים נוראים, כי לפי דבריו בשעת כתיבת הדברים הללו, הוא שימש כש"ץ בימים

תנ"ט, קבל סמיכת חבר מרבני פאדובה, ומאוחר יותר קבל סמיכה זו מר' חיים שבתי הכהן ומר' אליהו הכהן, כנראה טרם הויכוח על קריאת שמע.¹⁹⁰ נסמך על ידי רבני ויניציאה להקרא בשם מורינו הרב. גם רבני קורפו רמ"ש ויואנטי ור"מ אשכנזי כתבו עליו שבחים.¹⁹¹

אפרים פישל אשכנזי. חתם עם רבני צפת על הסכמה לפסקו של ר"ב גאטיניו בר"ח כסלו שנת תקט"ו.¹⁹²

בינבינישטי גאטיניו. משפחת גאטיניו היתה משפחה נודעת בשאלוניקי, שבמשך הדורות עמדו ממנה, הן בשאלוניקי והן במקומות נוספים, כמה רבנים מפורסמים. גם ר' בינבינישטי היה מרבני שאלוניקי, והוא מראשי המדברים בפולמוס שלפניו, ופסק שיש לקרוא את קריאת שמע בניגון. הוא הדפיס את ספרו של אביו, הלא הוא ר' חיים¹⁹³ אברהם גאטיניו, הנקרא בשם צרור הכסף,¹⁹⁴ שאלוניקי, תקט"ז, ושילב בו גם חלק מפסקיו, וכן הערות על פסקי אביו. יש סבורים שהוא המוציא לאור של הספר שלפניו הוא ספר קרית שמע, וראה על כך לעיל סעיף ג, מס' 1.

בנימין פונטרימולי. חתם עם רבני צפת על הסכמה לפסקו של רב"ג בר"ח כסלו שנת תקט"ו.¹⁹⁵ בשנת תקכ"א חתם בצפת על אגרת.¹⁹⁶ מוזכר בספרים

נוראים במשך ארבעים שנה. על מינויו כש"ץ כתב ר' יוסף שמואל בתחילת דבריו בקול כסיל שזה לא היה מינוי רגיל אלא מינוי בכח ועוד טענות שונות, ואין כאן המקום להאריך בזה. 189 כך העיד על עצמו בספר קרית שמע, אות ב2. בתחילת קול כסיל כתב כי עבודת הקודש עליו היא משנת תנ"ט, ולפי זה עבודת הקודש עליו היא כארבעים וחמש שנים. 190 על שני פרטים אלו ראה לקמן בנספח אות א. ר"ב גאטיניו כתב בתוספת לספר קרית שמע, אות כ, כי את סמיכת חבר קבל מרבני פאדובה "בימי עלומיו והוא נער". אם בעת הויכוח על קריאת שמע היה קרוב לגיל שמונים כמו שנכתוב לקמן, הרי שבשנת תנ"ט היה בסביבות גיל שלושים, ואולי לזה התכוון ר"ב גאטיניו, ואולי בהעתקת שנת תנ"ט שהועתקה בסמיכת החבר נפלה טעות, ראה שם הערה 343.

191 על שני פרטים אלו העיד ר"ב גאטיניו בסוף תוספת קרית שמע.

192 מובא בספר תוספת קרית שמע.

193 שם זה נוסף לו עקב מחלה קשה שפקדה אותו.

194 ספרו המפורסם יותר של רח"א גאטיניו הוא טירת כסף, דרשות על התורה, שאלוניקי, תצ"ו.

195 מובא בספר תוספת קרית שמע.

196 יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 452-453.

שונים מחכמי דורו. חיבורו שבט בנימין נדפס לאחר פטירתו עם הוספות מבנו, שאלוניקי, תקפ"ד.¹⁹⁷

דוד יקותיאל הכהן.¹⁹⁸ חתם בשנת תקי"ד עם חכמי ירושלים שהוא מסכים שיקראו את קריאת שמע בניגון.¹⁹⁹

דוד פארו. בעת ששימש ברבנות בעיר איספאלטרו (יוגוסלביה), בא לויניציאה, אולי משום שרצה להדפיס שם את חיבורו שושנים לדוד על המשנה, ויניציאה, תקי"ב. בהיותו שם נשאל בעניין קריאת שמע בניגון, והצדיק בתשובתו את ביטול הניגון.²⁰⁰ מאוחר יותר עלה לירושלים ושם מנחתו כבוד. חיבר ספרים רבים בכל מקצועות התורה.

דוד שרירו. הוא אינו שייך לויכות, ומוזכר אגב אורחא: "המלך דוד שרירו זלה"ה".²⁰¹ מכאן משמע כי מדובר בר' דוד שרירו בעל סוכת דוד, שאלוניקי, תקל"ח וספרים נוספים. נפטר בח' באלול תק"ח,²⁰² ומכאן ברכת המתים שנזכרה לגביו.

חיים אברהם סורנאגה.²⁰³ היה בירושלים ויצא ממנה כשד"ר למקומות שונים. מאוחר יותר עבר למצרים ומשם כתב תשובה כנגד ניגון של קריאת שמע.²⁰⁴

חיים וולטירא.²⁰⁵ מורה צדק בפינאלי.²⁰⁶ בהיותו בויניציאה בשנת תקי"ד כתב

197 ראה ש' ואנונו, ארזי הלבנון, ירושלים, תשס"ו, עמ' 376, ששם נמצאת גם העתקה ממצבתו.
198 ראה רא"ל פרומקין עם הוספות מאת ר"א ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים, תרפ"ח-תר"צ, ח"ג, עמ' 60-61, וראה גם מה שכתבתי עליו בכתב העת אור ישראל, מא (תשס"ו), עמ' יא-יד.

199 ספר קרית שמע אות ד3, קול מהומה אות יח.

200 ספר קרית שמע אות יב. בקולות נשברים אות ג מוזכרת תשובתו אבל לא הועתקה שם. התשובה נדפסה בספר תשובותיו, מכתם לדוד, ויניציאה, תקל"ב, סי' י.

201 כך כתוב עליו בקול כסיל.

202 מ' מולכו, בית העלמין של יהודי שאלוניקי, ירושלים, תשל"ה, עמ' 444, מצבה 1245, ושם נמצאים פרטים נוספים עליו.

203 לפנינו נכתב: סורנאנה, אבל נראה שצ"ל: סורנאגה, כמו שכתבתי שם בהערה. על תולדותיו ראה יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 394-396.

204 קול מהומה, אות כד.

205 על תולדותיו ראה תולדות גדולי (לעיל הערה 126), עמ' 109, אות ח; מ' וילנסקי, 'על רבני

תשובה שיש לבטל את אמירת קריאת שמע בניגון.²⁰⁷ נמצאות ממנו תשובות בספרי חכמי הדור ובכתבי יד.²⁰⁸

חיים וינטורה.²⁰⁹ הוא היה "חתן המלך הרב המופלא ומופלג ראש גולת אריאל כמוהר"ר חיים אבולאעפיא זלה"ה".²¹⁰ עלה עם חותנו מאיזמיר לטבריה, ובשנת תק"א יצא בשליחות טבריה למקומות שונים, ובספרי חכמי הדור נמצאות תשובות שהשיב בדרכו. גם תשובתו המצדדת בניגון קריאת שמע נכתבה בהיותו בשליחות.²¹¹ לדעת יערי הוא המביא לדפוס את הספר זמרת הארץ לר"י בירב, מנטובה תק"ה. כן הביא לדפוס את פירוש ר"י קורקוס על ספר זרעים לרמב"ם, איזמיר, תקי"א.

חיים עמרם. שד"ר טבריה,²¹² חתם בשנת תקי"ז על הסכמה לפסקו של ר"ב גאטיניו.²¹³

-
- אנקונה, סיני, כה (תש"ט) עמ' עז-פ. אוסיף עוד כי בעיר פינאלי בסיון תק"ט מצינו חתימתו של ר' חיים, ראה מ' בניהו 'רבי שמואל שלם משאלוניקי בגדלותו ובירידתו' ספונות, טו (ספר יוון כרך ה), ירושלים תשל"א-תשמ"א, עמ' לה-לו.
- 206 חתם על אגרות לר' שמואל שלם בשנת תק"ט, ראה מ' בניהו הנזכר בהערה הקודמת.
- 207 ספר קרית שמע, אות יא.
- 208 חלק צויינו במקורות הנזכרים בהערה 205. תשובה נוספת שלו פירסמתי במאמרי 'האם הפסוק "כי בא" וגו' הוא חלק משירת הים ותשובות ר' יצחק פאציפיקו ור' חיים וולטרא הקשורות לכך', מוריה, שעא-שעב (תשע"ב), עמ' מד-מו. בהערה 18 שם ציינתי למאמרו של וילנסקי 'על רבני אנקונה', סיני, כה (תש"ט), עמ' עז-פ, שהוסיף פרטים חשובים עליו, וכן הוספתי שם עוד פרט קטן.
- 209 פרטים עליו, יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 504-507; ספונות ו-ז, ירושלים תשי"ז (=ספר צפת, ירושלים, תשכ"ב-תשכ"ג), לפי המפתח.
- 210 לשון הפתיחה לתשובתו בסוף ספר קרית שמע, אות טו.
- 211 סוף ספר קרית שמע, אות טו: "ועיני תלויות לשוב לביתי".
- 212 יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 850, מנה אותו בין שלוחי צפת. אכן היה חכם בשם ר' חיים עמרם שהיה שליח צפת, אבל הוא פעל מאוחר יותר. ראה רי"מ טולידנו, 'פנקס בית הדין בצפת. כ"ר ר' חיים עמרם', בתוך: ירושלים, מחקרי ארץ ישראל, ספר ב/ה (ירושלים, תשט"ו), עמ' רלג-רנו. בהערה 3, העיר רי"מ טולידנו כי יערי החליף בין שני החכמים הללו, אבל גם טולידנו כתב שהראשון היה שליח צפת, ולפי הכתוב לפנינו הוא היה שליח טבריה. על הספר מאור עינים לר"י פינטו, מנטובה, תק"ג, נמצאת הסכמה של ר' חיים עמרם עם שאר רבנים כשהכותרת היא: "הסכמות הרבנים המובהקים שבעיר הק' גליל העליון ת"ו".

חיים שבתי ב"ר יוסף הכהן. אחד משני הרבנים שהשתתפו בויכוח מצד קבוצת הכהנים. אביו היה מחכמי צפת, ואף הוא הגיע מצפת לקורפו. קבל סמיכה מר' יעקב אבוהב ור' יצחק פאציפיקו בשנת תצ"ז,²¹⁴ ומאז שימש כרב בקהילה.²¹⁵ נהוג בקורפו לקרוא את מזמור קל"ה בתהלים "לפני הוצאת ספר התורה גם במנחה של צום אסתר, לזכר הצלתו של רב הקהילה ר' חיים שבתי כהן בשנת תקמ"ט מהתפוצצות מחסן אבק שריפה במבצר קורפו בקרבת ביתו. ההתפוצצות הביאה נזק רב בעיר וקרבתו אדם רבים בין הנוצרים וגם ביתו של הרב נהרס, אבל הוא ואנשי ביתו לא נפגעו".²¹⁶

יוסף בארקי. חתם עם רבני צפת על הסכמה לפסקו של ר"ב גאטיניו בר"ח כסלו שנת תקט"ו.²¹⁷ בשנת תע"ז היה שליח ירושלים. בשנת תצ"ו מצאנוהו כשליח צפת.²¹⁸

יוסף ׳ גויא. מחכמי צפת, שהיה גם שד"ר לאירופה. על פי דברי ר"ב גאטיניו ר' יוסף היה גם בשאלוניקי, ושם הראה לו ר"ב גאטיניו את השאלה בדבר קריאת שמע.²¹⁹ הוא מחבר הספר טל אורות, שאלוניקי, תקנ"ה.²²⁰

בסמך לזה נדפסה הסכמת ר"ח אבולעפיא "שבעה"ק טבריה תוב"ב". עוד פרטים עליו ראה ר"ש חזן, המעלות לשלמה, נא אמן, תרנ"ד, מערכת גדולים אות ח, סי' יד.
213 תוספת קרית שמע, אות טז.

214 בשנת תצ"א קבל כתב המלצה מרבני קורפו: ר' שמואל ויואנטי, ור' ישורון חי בכ"ר יוסף חי פינסו. נדפס בקולות נשברים (לעיל הערה 4), עמ' שו-שז.

215 פרטים אלו הם על פי כתב הסמיכה המתפרסם לקמן בנספח אות ג. פרטים אלו מאושרים גם על פי האמור בקול כסיל: "חיים שבתי נר"ו זה לו עשרים שנה שעבודת הקודש עליו באמת בכל מילי דאורייתא ודמתא, והוא ארי בן ארי, הוא זיוה הוא הדרה". ראה קול מהומה ליד הערה 620.

216 דברי בנבנשתי, מקורות (לעיל הערה 5), עמ' שיב.

217 מובא בספר תוספת קרית שמע.

218 ראה יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 359-360; בנבנשתי, מקורות (לעיל הערה 5), עמ' מח, איגרת י.

219 ספר קרית שמע, אות ד, וגם בקולות נשברים כמצויין שם בהערה. יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 437-438, כתב כי הוא נשלח לאירופה בשנת תק"ב, אבל היה עדיין בצפת לפחות עד כסלו שנת תק"ג. אחרי השליחות חזר לצפת, ובשנת תק"ך עבר לירושלים. בעמ'

יוסף הכהן. נראה שפעל בדור שלפני הויכוח, והוא מכונה בשם הרב הכולל,²²¹ וגם היה ש"ץ.²²²

יוסף שמואל. חתום בשנת תקט"ו עם רבני שאלוניקי המאשרים את הפסק של ר"ב גאטיניו.

יוסף שמואל פינסו. והוא זה שאסף את ההתכתבויות של חלק מהרבנים בעניין הניגון של קריאת שמע, וגם בעניין ויכוחים נוספים שהיו קשורים עם ר"א מורדו, וקרא לו בשם קולות נשברים. בסוף קולות נשברים הביא את דברי ר"א מורדו בעניין קריאת שמע, והגיב על דבריו ועל טיעוניו בלשון קשה וחריפה. הלשון מלמדת שככל הנראה היה לו משהו אישי כנגד ר"א מורדו. אין בידי פרטים עליו, פרט לכך שהיה רופא.²²³

ר' יעקב אשכנזי. כך נאמר עליו:²²⁴ "איש אלהי"ם קדוש הוא עבר עלינו בשליחות מצוה מעיר הקדש ירושלים ת"ו, ה"ה הרב המובהק כמוהר"ר יעקב אשכנזי נר"ו". ידוע לנו²²⁵ כי ר' יעקב אשכנזי נמצא בשאלוניקי כשליח בי"ז באלול שנת תק"ט. על פי האמור כאן עולה שהוא היה בקורפו, סביב לאותו זמן. בחודש חשון שנת תקי"ג נמצא שוב בירושלים, ובחודש שבט באותה שנה שלח משם אגרת לקורפו, שבה כתב כי הוא מסכים עם ר"ב גאטיניו.

ר' יעקב חזק. בשנת תקי"א בהיותו בפדובה השיב שמותר לקרוא את שמע

447 כתב כי בשנת תקי"ז היה בצפת. לפי האמור פה יוצא כי הוא חזר לצפת לאחר תשרי שנת תקי"ד.

220 מהד' חדשה, ירושלים, תשמ"ז, עם מבוא עליו.

221 ספר קרית שמע, סעיף ב.

222 כך נאמר עליו בספר קול כסיל: "הרב יוסף הכהן חסיד עליון שהיה בימיו (היינו בימי הרב ישועה דינטי שהוזכר שם), וגם הוא היה ש"צ... והרי דוקא תפילת נעילה היה מתפלל".

223 מצאתי זכרו בשו"ת דבר משה לרח"מ אמריליו, ח"א, שאלוניקי, תק"ב, או"ח סי' ד, דף ו סע"ד.

224 ספר קרית שמע, אות 10. דברי שבח מרובים עליו נמצאים גם בקולות נשברים, בפנייה של קבוצת הכהנים בראש איגרת ב.

225 א' יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 414 ציין על פי כ"י ניו יורק, כי בי"ז אלול שנת תק"ט, הודיע ר' יעקב אשכנזי במכתב לפקיד קושטא כי בהיותו בשאלוניקי בקיץ של אותה שנה, מינה שם את ר' בנבנשתי גאטיניו ור' אהרן אמריליו, לגבאי תרומות ירושלים.

בניגון. בדברי ההקדמה לתשובה נאמר עליו:²²⁶ "הרב הכולל מופלא שבסנהדרין אי חסיד אי עניו כמהר"ר יעקב חזק²²⁷ נר"ו ר"מ ור"מ בעיר ואם בישראל פאדוב"ה יע"א". שמו נזכר באגרות הקשורות לפולמוס רמח"ל, ובמקומות נוספים.²²⁸ נפטר בשנת תקמ"ב.²²⁹

יעקב בורלה. ר"ב גאטיניו כתב עליו:²³⁰ "זכור אותו האיש לטוב אחי יפת החכם השלם והכולל כמהר"ר יעקב בורלה נר"ו איש ירושלים ת"ו, ובהיותי עסוק בענין זה זכינו ליהנות מזיו שכינתו". ידוע לנו על ר' ישראל יעקב בורלה שהיה רב בירושלים באותה העת. לפי האמור כאן הרי שהוא היה בשאלוניקי לפני שנת תקט"ו, ואילו לנו ידוע כי הוא יצא בשליחות ירושלים רק בשנת תקל"ד.²³¹ אמנם אין לא ראינו ראייה, ואפשר שנשלח קודם, או שהיה שם לא כשליח ירושלים, או שמדובר בחכם אחר.

יעקב בכמ"ר עמנואל בלילוש.²³² חתם יחד עם רבנים נוספים מויניציאה בשנת תקי"ד על אגרת המצדיקה את ההתנגדות לנגן את קריאת שמע.²³³ שמו נזכר

226 ספר קרית שמע אות ד.

227 כצ"ל.

228 ש' גינצבורג, ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, אוסף אגרות ותעודות, תל אביב, תרצ"ז, לפי המפתח; ר"מ שריקי הדפיס מחדש את כל האיגרות בספר הנקרא: אגרות רמח"ל ובני דורו, ירושלים, תשס"א, אבל לצערנו אין לספר מפתח. מכל מקום בעמ' תנט הדפיס ר"מ שריקי קטע מיומן המסעות של החיד"א על פי כתב יד, ושם כתב החיד"א מה ששמע מר"י חזק. ר"מ שריקי כתב מבוא מיוחד לספרו אגרות רמח"ל וקראו בשם מגיד מראשית אחרית, וראה שם עמ' 36.

229 על פי תולדות גדולי (לעיל הערה 126), עמ' 148, אות לה. שם מרבה לספר בשבחו ומוסר עליו פרטים נוספים.

230 ספר קרית שמע אות יג.

231 ראה יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 540-543. בעמ' 541 נמצא צילום של כתב השליחות ושם הוא נקרא רק בשם יעקב בורלה, ללמדך שאין הבדל בין ר' ישראל יעקב בורלה לר' יעקב בורלה.

232 בשאר המקורות שם זה נכתב כך: בלילוס.

233 ספר קרית שמע אות ט. חתם עם רבני ויניציאה על פסק בעניין ו' קטיעא בספר תורה, ראה ר"י לאמפרונטי, פחד יצחק, ליק, תרכ"ד, ערך ספר תורה, קמט ע"א. על עניין ספר תורה,

בפולמוס הרמח"ל.²³⁴ כתב פסק בעניין טומאת כהנים,²³⁵ וספר בנין נערים שנשאר בכתב יד.²³⁶

יעקב חי בכמהר"ר יהושע ברוך הלוי. חתם יחד עם רבנים נוספים מויניציאה²³⁷ בשנת תקי"ד על אגרת המצדיקה את ההתנגדות לנגן את קריאת שמע.²³⁸

ר' יעקב שירירו. מרבני שאלוניקי, תלמידו של ר' יצחק'ן שאנג'י, שהיה גם חותנו. השיב שניתן לנגן את שמע.²³⁹ נפטר ביום כד בשבט תקכ"ט ונטמן בשאלוניקי.²⁴⁰

יצחק בכמה"ר אליהו'ן שאנג'י. מרבני שאלוניקי. אישר את תשובת ר' יעקב שירירו בעניין קריאת שמע.²⁴¹ נדפסו ממנו כמה ספרים כגון בארות המים, שאלוניקי תקט"ו, ועוד.²⁴²

יצחק בכמהר"ר יאודה הכהן רפאפורט. בעל שו"ת בתי כהונה, איזמיר תצ"ו. חלק נוסף נדפס בשאלוניקי, תקי"ז. היה רב באיזמיר שנים רבות, ועלה לירושלים בשנת תק"ט. באותה שנה נתמנה לראשון לציון עד פטירתו ביז בתמוז תקט"ו. נפטר ביז בתמוז תקט"ו.²⁴³ ר"ב גאטיניו ציטט את תשובתם הקצרה של חכמי ירושלים בעניין קריאת שמע, והוא חתום ראשון.²⁴⁴

ראה ר"ש חסידה, 'קונטרס בעניין וי"ו קטיעא דשלום', מוריה, שלט-שמ (תמוז, תשס"ח), עמ' כט-נו. לענייננו ראה שם עמ' לה, מג.

234 ראה גינצבורג, ר' משה (לעיל הערה 227), מפתח, עמ' תעח טור ב, ועמ' תעט טור א.
235 הפסק נדפס בספר סמא דחיי לר"ח יעקב, אמשטרדם, תצ"ח, יו"ד, סי' יט. נושא זה עמד בויכוח בין חכמי הדור, ראה מה שכתבתי בהקדמה לחזון נחום לר"א נחום על סדר קדשים, ד"צ, ירושלים, תשמ"ו.

236 תולדות גדולי (לעיל הערה 126), עמ' 203, אות קצט.
237 כן חתם עם רבני ויניציאה על פסק בעניין ו' קטיעא בספר תורה, ראה ר"י לאמפרונטי, פחד יצחק, ליק, תרכ"ד, ערך ספר תורה, קמט ע"א. ראה לעיל הערה 233.

238 ספר קרית שמע אות ט.
239 ספר קרית שמע אות ה.

240 מצבתו נדפסה על ידי מ' מולכו, בית העלמין של יהודי שאלוניקי, ירושלים, תשל"ה, עמ' 463, מס' 1289. שם ציין כי בשבת שבעה, ר"ח שבט, הספידו ר' רפאל אלעזר נחמיאש בבית הכנסת ת"ת הגדול, ונדפסה בספרו הון רב, ח"א, שאלוניקי, תקל"ז, דף קסט ע"ב ואילך.

241 ספר קרית שמע, אות ה.
242 ראה פרומקין, תולדות (לעיל הערה 198), ח"א, עמ' 158.

243 ראה שם הגדולים לחיד"א ערך מהר"ר יצחק הכהן; וביתר פירוט אצל יערי, שלוחי (לעיל

יצחק ברכיה קנטון. ר' אליהו לוי כתב עליו:²⁴⁵ "הרב הגדול רחימא דנפשאי מהר"ר יצחק ברכיה קנטון זצ"ל²⁴⁶ ר"מ דק"ק טורינו". ואכן שניהם היו בקשרי ידידות כפי שעולה מתשובה אחרת שהביאה ר"ח ניפי.²⁴⁷ שמו נזכר בפולמוס רמח"ל.²⁴⁸

יצחק הלוי משאלוניקי. היה אב"ד שאלוניקי. חידושיו נתפרסמו בספר באר מים חיים, שאלוניקי, תקמ"ו. היה ממצדדי הניגון בקריאת שמע, וכתב על כך כמה פעמים.²⁴⁹

יצחק סורנאגה.²⁵⁰ ברשותו היו תשובותיו של ר"ש גארמיזאן בכתב יד, והוא סדרן על פי סדר הטורים והספר נקרא בשם "משפטי צדק".²⁵¹ אין לנו ידיעות על אודותיו,²⁵² פרט לכך שהיה אחיו של ר' אברהם חיים סורנאגה הנזכר לעיל. בפנייתם של הכהנים אליו הוא מתואר כרב חשוב מאוד.²⁵³ הוא השיב לפנייתם של הכהנים בתשובה ארוכה ומפורטת, וצייד בעמדתם.²⁵⁴

ישועה דינטי. אחד מרבני קורפו.²⁵⁵ אין בידינו פרטים על אודותיו.

ישעיה רומאני. נולד בפדובה, והיה תלמידו של ר' ישעיהו באסאן. היה מו"צ

הערה 127), עמ' 423-425.

244 ספר קריאת שמע, סעיף ד3. על סמכותו כמרא דאתרא של איזמיר אנו למדים מהעובדה, שחכמי איזמיר לא העיזו לפסוק כנגדו גם לאחר שעלה לירושלים. ראה על כך בקול מהומה ליד הערה 237.

245 בתשובתו המובאת בקולות נשברים, אות ח.

246 מכאן למדנו שנפטר לפני שנת תקי"ד, היא השנה שבה כתב ר' אליהו את תשובתו.

247 תולדות גדולי (לעיל הערה 126), עמ' 159, אות מה. ושם ציין גם לתשובות נוספות שנמצאות ממנו בספרי חכמי הדור. ראה גם זכור לאברהם, קובץ תורני, חולון, תשנ"ב, עמ' רסו.

248 ראה גינצבורג, ר' משה (לעיל הערה 228) לפי המפתח.

249 ספר קרית שמע, אותיות ב, ו, ח, יד. קול מהומה, מכתב טו.

250 ראה לעיל הערה 203.

251 נדפסו לראשונה בירושלים, תש"ה, עם מבוא מאת מ' בניהו.

252 בניהו במבואו (הנזכר בהערה הקודמת) כתב בהערה 2: "לא נודע ממקור אחר".

253 קול מהומה, אות ו וגם אות ו1.

254 קול מהומה, אות כד.

255 ספר קרית שמע, אות ב2. בני משפחת דינטי נוספים באותה תקופה נזכרים אצל בבנשתי (לעיל הערה 5), עמ' שי, אותיות ב, ג; וכן אצל ש' בארון 'לתולדות קהלות קורפו וארגונ',

בעיר לוגו ואח"כ מורה צדק בפיסארו. חיבר כמה ספרים.²⁵⁶ בהיותו בפיסארו עבר דרך ויניציאה וחתם על פסק חכמי הישיבה כנגד הניגון של קריאת שמע.²⁵⁷ נזכר בפולמוס על רמח"ל.²⁵⁸

ישראל בנבנשתי. חתם עם רבני צפת על הסכמה לפסקו של ר"ב גאטיניו בר"ח כסלו שנת תקט"ו.²⁵⁹ היה מצאצאיו של ר' חיים ישראל בנבנשתי בעל כנסת הגדולה.²⁶⁰

ישראל יעקב אלגאזי. חתם עם רבני ירושלים בשנת תקי"ד, שהוא מסכים שיקראו את קריאת שמע בניגון.²⁶¹

מאיר שיגורה. חתם עם רבני צפת על הסכמה לפסקו של ר"ב גאטיניו בר"ח כסלו שנת תקט"ו.²⁶² היה שליח צפת למקומות שונים.²⁶³

[רפאל] מיוחס בכ"ר שמואל. נתמנה לראשון לציון בשנת תקי"ח. נפטר בירושלים בשנת תקל"א. בעל שו"ת פרי האדמה.²⁶⁴ בשנת תקי"ד חתם ר' יצחק הכהן [רפאפורט] ואחריו ר' רפאל מיוחס, ואחריהם חתמו עוד מחכמי ירושלים, על פסק שאפשר לקרוא את קריאת שמע בניגון.²⁶⁵

קובץ מדעי לזכר משה שור, ניו יורק, תש"ה, עמ' 27, 31, 32, 39. בשנת ש"נ מצאנו דיין בקורפו בשם ר' יוסף בכ"ר אליה דינטי כמוזכר בשו"ת מהר"ם אלשיך, סי' קכב.

256 ראה תולדות גדולי (לעיל הערה 126), עמ' 179, אות צט; מ' בניהו, 'כתביו של ר' ישעיה רומאנין', שנתון בר אילן, יד-טו (תשל"ז), עמ' 181-217.

257 ספר קרית שמע, אות י.

258 ראה גינצבורג, ר' משה (לעיל הערה 227), לפי המפתח.

259 מובא בספר תוספת קרית שמע.

260 ראה יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 456.

261 נראה שהוא ר' ישראל יעקב אלגאזי שהתמנה לראשון לציון בחודש אב תקט"ו, ונפטר בשנה שלאחריה. חיבר ספרים רבים. תולדותיו נכתבו בארוכה במבוא לספרו שלמי ציבור, מהד' אהבת שלום, ירושלים, תשס"ג, עמ' 13-22.

262 מובא בספר תוספת קרית שמע.

263 יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 430-433, 441, 444, 445.

264 ראה יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 362-363.

265 בתוספת לספר קרית שמע הביא פירוש בשם: "הרב הכולל איש ירושלים ת"ו כמה"ר מיוחס בכר שמואל נר"ו", ונראה שהוא הוא.

מיכאל בכ"ר י"ט הכהן זלה"ה. חתום בשנת תקט"ו עם רבני שאלוניקי המאשרים את הפסק של ר"ב גאטיניו.²⁶⁶

מנשה חיים פאדובא. היה רב בקורפו, אבל לא השתתף בויכוח כי נפטר קודם לכן.²⁶⁷ נזכר בספר דבר שמואל לר' שמואל אבוהב.²⁶⁸

מסעוד בונן. חתם עם רבני צפת על הסכמה לפסקו של ר"ב גאטיניו בר"ח כסלו שנת תקט"ו.²⁶⁹ היה שליח טבריה בשנת תק"ח. לאחר שחזר משליחות זו התיישב בצפת, ויצא משם בשליחות בשנים תקל"ה-תקל"ז.²⁷⁰

משה אלגראנאטי. דיין ברישיד שבמצרים.²⁷¹ הסכים עם ר"ב גאטיניו שניתן לנגן את קריאת שמע.²⁷²

משה מבורך. חתום בשנת תקט"ו עם רבני שאלוניקי המאשרים את הפסק של ר"ב גאטיניו.²⁷³ נפטר בשנת תקכ"א.²⁷⁴

משה מנחם מררי. חתם יחד עם רבנים נוספים מויניציאה בשנת תקי"ד על אגרת המצדיקה את ההתנגדות לנגן את קריאת שמע.²⁷⁵ היה קשור מטעם רבני ויניציאה עם פולמוס רמח"ל.²⁷⁶

266 ספר קרית שמע, אות יד.

267 נזכר בספר קול כסיל כאחד מרבני קורפו, ונזכר שם בברכת המתים.

268 כגון סי' רנה, רעז, שב, ועוד. ראה תולדות גדולי (לעיל הערה 126), עמ' 245, אות כה.

269 מובא בספר תוספת קרית שמע, ושם נדפס בטעות: בונל.

270 יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 173, 460-461. כן חתום על אגרות מצפת, ראה שם עמ' 452, 456, 508. ראה גם ספונות ז (תשי"ז), לפי המפתח (=ספר צפת, ח"ב, ירושלים, תשכ"ד). ר"א ביטון, עיר הצבי, על מנהגי צפת ועוד, צפת, תשנ"ו, עמ' פב, כתב כי נפטר בשנת תקי"ב. לאור האמור כאן הוא עדיין היה חי בשנת תקט"ו.

271 נזכר על ידי החיד"א בספרו פתח עינים לב"מ פו ע"ב. כמו כן הוא שלח שאלה לר' יהודה עייאש ונדפסה בשבט יהודה לר"י עייאש, ליוורנו, תקמ"ג, יו"ד סי' שס, דף כג ע"א ואילך.

272 כך נמצא בתוספת קרית שמע.

273 ספר קרית שמע, אות יד.

274 על פי ר"ש חזן, המעלות לשלמה, מערכת גדולים, נא אמון, תרנ"ד, אות מ סי' יא. כמקור לדבריו ציין את הספר ערוגת הבושם, ולא ידעתי כוונתו.

275 ספר קרית שמע אות ט. חתם עם רבני ויניציאה על פסק בעניין ו' קטיעא בספר תורה, ראה המצויין לעיל בהערה 233.

נסים שלמה אלגאזי [השני]. תלמידו של ר' חזקיה די סילוא בעל פרי חדש, ונכדו של ר' נסים שלמה הראשון.²⁷⁷ היה שליח ירושלים בין ואח"כ נתקבל לרב במצרים עד לפטירתו בשנת תק"ך.²⁷⁸ הסכים שאין לנגן בקריאת שמע.²⁷⁹

רפאל אלעזר נחמיאש. חתום בשנת תקט"ו עם רבני שאלוניקי המאשרים את הפסק של ר"ב גאטיניו.²⁸⁰ מחבר ספר הון רב, שאלוניקי, תקל"ז-תקמ"ד. חתום יחד עם חכמי שאלוניקי בהסכמות שונות על הדפסת ספרים מסויימים. נפטר בירושלים ג' באלול תקל"ח.²⁸¹

רפאל יצחק זרחיה אזולאי. אבי החיד"א.²⁸² חתם בשנת תקי"ד עם חכמי ירושלים על הסכמה לקריאת שמע בניגון.²⁸³

שלמה בכמה"ר יצחק אמארייליו. חתום בשנת תקט"ו עם רבני שאלוניקי המאשרים את הפסק של ר"ב גאטיניו.²⁸⁴ נראה שהיה נכדו של ר' שלמה ב"ר יוסף אמארייליו בעל כרם שלמה.²⁸⁵ נזכר בספר אגורה באהליך לר' אליקים גאטיניו, שאלוניקי, תקמ"א.²⁸⁶

- 276 ראה גינצבורג, ר' משה (לעיל הערה 228), לפי המפתח.
- 277 על חכם זה ראה מאמרי 'לתולדות הרב שלמה אלגזי וסדר הדפסת ספריו', עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 117-136. נדפס שנית בשינויים מסויימים כמבוא לספר גופי הלכות לר"ש אלגזי, תל אביב, תשמ"ד.
- 278 פרומקין, תולדות (לעיל הערה 198), ח"ג, עמ' 24-25; יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 359.
- 279 קול מהומה, אות יב.
- 280 ספר קרית שמע, אות יד.
- 281 על פי רא"מ לונץ, ירושלים, א (וינה, תרמ"ב), עמ' 129, מצבה 235.
- 282 ראה רא"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים, תרפ"ח-תר"ץ, ח"ג, עמ' 25, 42, מילואים עמ' 34; יערי שלוחי (לעיל הערה 126), עמ' 391-392.
- 283 ספר קרית שמע, אות ד3.
- 284 ספר קרית שמע, אות יד.
- 285 ר"י ש' שאנאי בספרו בארות המים, שאלוניקי, תקט"ו, או"ח סי' ג, דף פו ע"ד, כתב: "החכם הש' כה"ר שלמה נר"ו נין ונכד למהר"ר מהרש"א זלה"ה".
- 286 כגון כז ע"ד, נג ע"ב, ועוד. כן נזכר שמו בספר שו"ת דבר משה, שאלוניקי, תק"ב, ח"א, לר"מ אמארייליו בסוף המפתחות. ראה עוד ש' רוזניס, קורות היהודים בתורקיה ובארצות הקדם, סופיה תרצ"ז, ח"ה, עמ' 147, שכתב על אודותיו, וממנו נלקחו הדברים כאן.

שלמה בכה"ר משה הלוי מינץ. חתם יחד עם רבנים נוספים מויניציאה בשנת תקי"ד על אגרת המצדיקה את ההתנגדות לנגן את קריאת שמע.²⁸⁷ חתום עם רבני ויניציאה במקומות נוספים.²⁸⁸

שלמה צבע. חתם עם רבני צפת על הסכמה לפסקו של ר"ב גאטיניו בר"ח כסלו שנת תקט"ו.²⁸⁹ חתם עם רבני צפת²⁹⁰ במקומות נוספים.²⁹¹

מנחם שמואל יואנטי. מרבני קורפו. עליו נאמר כי ביטל את אמירת קריאת שמע בניגון, אלא שלדעת ר"א מורדו היה זה ביטול זמני.²⁹²

שמחה בכה"ר אברהם קאלימאני. חתם יחד עם רבנים נוספים מויניציאה בשנת תקי"ד על אגרת המצדיקה את ההתנגדות לנגן את קריאת שמע.²⁹³ חתום עם רבני ויניציאה בעניינים נוספים. נדפס ממנו ספר קול שמחה, ויניציאה, תצ"ד, וכן נדפסו ממנו בדפים בודדים שירים לרגל אירועים שונים. כן הגיה ספרים שיצאו בוויניציאה. נפטר בשנת תקמ"ד.²⁹⁴

287 ספר קרית שמע אות ט.

288 ראה לדוגמה מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה, ירושלים, תשל"א, עמ' 305-306. בניהו שיער שם שהוא בנו של המוציא לאור את ספר המקח והממכר לר' האי גאון, ויניציאה, שס"ב, ראה שם עמ' 252-253. חתם עם רבני ויניציאה על הדפסת התלמוד באמשטרדם, ראה רנ"ן רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהד' הברמן, ירושלים, תשי"ב, עמ' קכ, ועוד.

289 מובא בספר תוספת קרית שמע.

290 ראה לדוגמה יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), לפי המפתח.

291 ביטון, עיר (לעיל הערה 270), עמ' פג, כתב כי נפטר בשנת תקכ"א. אבל יערי, שלוחי (לעיל הערה 127), עמ' 457 פרסם אגרת, שחתמו בה רבני צפת ור' שלמה צבע עמם, והם חתמו עליה בשנת תקכ"ז.

292 ראה ספר קרית שמע, אותיות גו, גז; תוספת קרית שמע. ראה גם בסוף קול כסיל, תקנה ה.

293 ספר קרית שמע אות ט.

294 ראה תולדות גדולי (לעיל הערה 126), עמ' 345, אות נו.

שמות אישים

אברהם הלוי. גיסו של ר' חיים שבתי הכהן. נולד בדמשק.²⁹⁵ מוזכר²⁹⁶ כמעביר מכתב מגיסו אל חכם שאיני יודע לזהותו.

אברהם לוריא. נראה שהוא ממונה מק"ק גריגו.²⁹⁷

אברהם קורוניל. מוזכר אגב אורחא בתחילת קולות נשברים: "על נדון היבמה של הר' אברהם קורוניל נוחו עדן".

אברהם שמו.²⁹⁸ משפחת שמו היא משפחה שמצאנוה בקורפו²⁹⁹ ובמקומות אחרים. ר' אברהם היה תלמידו של ר' אליהו הכהן.³⁰⁰ נאמר עליו³⁰¹ שעזר לר"א מורדו בכתיבת אגרת לר' יעקב חזק מפדובה בעניין הויכוח.

אישטרוג בידרישי. נאמר עליו:³⁰² "החכם המרומם אי חסיד אי עניו כה"ר אישטרוג בידרישי נר"ו, חתן המלך הרב המובהק כמהר"ר דוד שירירו ז"ל".³⁰³

אליא בכ"ר אברהם די מורדו. אחד מפרנסי קורפו, החתום כעד על פסק ר"א מורדו.³⁰⁴

295 כן נכתב בספר קרית שמע אות יא2: "החכם השלם כמה"ר אברהם הלוי, גיסו דבר פלוגתין הרב מהרח"ש... ארם דמשק עיר תולדתו".

296 קול מהומה, מכתב ה.

297 קול כסיל, ליד הערה 624.

298 בבנשתי, אגרות (לעיל הערה 180), עמ' מט, מוזכר ר' רפאל אברהם שמו כרבה של קורפו בשנת תקל"ט. אפשר שמדובר בחכם אחר, ואפשר שמדובר באותו חכם שנוסף לו השם רפאל.

299 מ' בניהו, כתבי הקבלה של רמח"ל, ירושלים, תשל"ט, עמ' 55 הערה 11; הנ"ל, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, תל אביב, תש"מ, עמ' 148.

300 כן כתוב בקול כסיל. אמנם מדברי הפתיחה של קול כסיל עולה שהיה גם תלמידו של ר' יוסף שמואל פינסו.

301 ראה בתחילת קול כסיל.

302 ספר קרית שמע, אות יא3.

303 וכך כתוב עליו גם בקול כסיל. ר"א מורדו משבח אותו, ואילו ר' יוסף שמואל בקול כסיל כתב עליו מרורים.

304 ספר קרית שמע אות א3.

אליה הכהן. אחיו של מנחם הכהן הנזכר לקמן. נראה שהיה שליח ציבור שאינו קבוע בקורפו.³⁰⁵

אליה הלוי. ש"ץ בקורפו.³⁰⁶

בנימין בכ"ר שבתי הלוי. נראה שהיה שליח ציבור שאינו קבוע בקורפו.³⁰⁷

גרשון בכ"ר רפאל אלגמש. מוזכר כעני מרוד, שיש לדאוג לפרנסתו.³⁰⁸ עבר מאיזמיר לקורפו.³⁰⁹

דוד מאברוגונטו. אחד הממונים בקורפו.³¹⁰

דוד צדיק. ש"ץ בקורפו.³¹¹

טובא דינטי. ש"ץ קבוע בקורפו, כפי שהעיד ר"א מורדו:³¹² "והוא היה ש"ץ קבוע בכל המועדות לאתווי ראש השנה ויום הכפורים".

יאקור. אחת ממשפחות יהודי קורפו.³¹³ ממשפחה זו נזכרו גם הגביר יוסף ואחיו יעקב,³¹⁴ עמנואל יאקור.³¹⁵

יהודה ויואנטי. מוזכר כאחד מנכבדי קורפו.³¹⁶

יעקב בונפיל. אחד מגבירי קורפו.³¹⁷

יצחק קופיו. ש"ץ בקורפו.³¹⁸

305 נזכר בקול כסיל.

306 ספר קרית שמע, אות ב2.

307 נזכר בקול כסיל.

308 קול מהומה, מכתב ה.

309 שם, כמה שורות לאחר המקום הראשון.

310 קול כסיל, ליד הערה 624.

311 ספר קרית שמע, אות ב2.

312 ספר קרית שמע, אות ב2.

313 קול מהומה, ליד הערה 64.

314 קול מהומה, ליד הערות 207, 208.

315 קול מהומה, ליד הערה 123.

316 קול מהומה, סוף אות א: "מהגביר ונעלה כה"ר יהודה ויואנטי יצ"ו".

317 קול מהומה, ליד הערה 123: "הגביר נשא ורם".

318 ספר קרית שמע, סעיף ב2.

ישועה פורטי. ש"ץ בקורפו כפי שהעיד עליו ר"א מורדו:³¹⁹ "והזקן ובן יודע פרק בשיר כמה"ר ישועה פורטי ז"ל".

ישורון חי פינסו. אביו של ר' יוסף שמואל פינסו, בעל קולות נשברים. כך הוא כתב על אביו:³²⁰ "אדוני אבי כמוהר"ר ישורון חי פינסו, שנפטר לבית עולמו משנת התצ"ה... שנפטר ביום רביעי של חול המועד של סוכות משנה האחרת... והשלים שנותיו סך ס"ה ימים ושנים. ויש עליו עוד כמה עניינים המוזכרים שם.³²¹

מארקישו. ר' שבתי חיים כתב עליו:³²² "בן דודי הגביר סי³²³ מארקישו ה"י³²⁴ פקיד עה"ק ירושלים תובב"א".

מנחם הכהן. אחיו של אליה הכהן הנזכר לעיל. נראה שהיה שליח ציבור שאינו קבוע בקורפו.³²⁵

מרדכי חיים די מורדו. חמיו של הרופא אליעזר די מורדו.³²⁶

מרדכי בכ"ר שבתי די מורדו. פרנס בקורפו.³²⁷

משה אשכנזי. ש"ץ בקורפו כפי שהעיד ר"א מורדו:³²⁸ "וכן יעשה החכם השלם נעים זמירות כמהר"ר משה אשכנזי".³²⁹

319 ספר קרית שמע, סעיף ב2.

320 כך כתב עליו בקול כסיל. אמנם מספר השנים אינו ודאי ראה שם בהערה 652.

321 ראה גם י' בן צבי, 'שלוחי ארץ ישראל באיטליה', סיני, ספר יובל (תשי"ח), אגרת ו, עמ' כג- כד; בנבנשתי, אגרות (לעיל הערה 181), עמ' נב, נד, ס; א"מ הברמן, 'ברכות מי שברך' ופיוטים לשמחת תורה כמנהג קורפו, אוצר יהודי ספרד, י (תשכ"ז-תשכ"ח), עמ' 41: "ממעלת מורינו הרב ישורון חי פינסו", וקרוב שצ"ל: פינסו.

322 קול מהומה, ליד הערה 86.

323 סיניור.

324 ה' יברכו (ישמרו).

325 נזכר בקול כסיל.

326 על פי האמור בראש קול כסיל. בהמשך הדברים, ליד הערה 600, נכתב עליו שהואיל והוא שיקר הוא נענש ברגליו ונעשה צולע.

327 לפי האמור בקול כסיל, ליד הערה 624, הוא גיסו ובן אחי אביו של ר"א מורדו.

328 ספר קרית שמע, סעיף ב2.

329 אולי הוא מהר"ם אשכנזי הנזכר בתוספת ק"ש. בקול כסיל כתב עליו: "שליח ציבור היה ומלמד תינוקות, ומאן דכר שמיה מעולם בשם רב אפילו במותו ולא בהזכרת שמו".

- משה בכ"ר אברהם גאון. פרנס בקורפו.
- משה בכ"ר יוסף ברוך. ממונה בקורפו.³³⁰
- משה גאון. ש"ץ בקורפו.³³¹
- משה מאלטא. ראה יהודה ויואנטי.
- נסים בכ"ר דוד כהן. אחד מפרנסי קורפו, החתום כעד על פסק ר"א מורדו.³³²
- פינסו. אחת ממשפחות יהודי קורפו.³³³
- קרידו. אחת ממשפחות יהודי קורפו.³³⁴
- רוסי. אחת ממשפחות יהודי קורפו, שבזמן כתיבת הדברים היתה בויניציאה.³³⁵
- שבתי בכ"ר ראובן שמו. אחד מפרנסי קורפו, החתום כעד על פסק של ר"א מורדו.³³⁶
- שבתי הכהן. בנו של מנחם הכהן שנזכר לעיל. אף הוא כאביו נראה שהיה שליח ציבור שאינו קבוע בקורפו.³³⁷
- שובה דינטי. ש"ץ בקורפו.³³⁸
- שלמה אלגאזי. כך נכתב עליו:³³⁹ "מחד צורבא מרבנן הדר הוא החכם השלם כמה"ר שלמה אלגאזי נר"ו שנשאו הרוח והביאו לעיר אשפלאטרו יע"א ויצא לקראתו הרב כמה"ר דוד פאדרו³⁴⁰ נר"ו והביאו לביתו והיה משתעשע עמו בו בתורתו". סביר לומר שאין הוא ר' נסים שלמה אלגאזי ממצרים שהוזכר לעיל.
- 330 קול כסיל, ליד הערה 624.
- 331 ספר קרית שמע, סעיף ב2. נראה שהוא הנזכר בקול כסיל, ליד הערה 624, בשם: משה בכ"ר יצחק גאון, ושימש כש"ץ שאינו קבוע.
- 332 נזכר בספר קרית שמע סעיף א3.
- 333 קול מהומה ליד הערה 64. ראה גם לעיל ישורון חי פינסו.
- 334 קול מהומה ליד הערה 64.
- 335 קול מהומה ליד הערה 64.
- 336 קרית שמע אות א3.
- 337 נזכר בקול כסיל, ליד הערה 635.
- 338 נזכר בקול כסיל, ליד הערה 590.
- 339 תוספת לספר קרית שמע.
- 340 צ"ל: פאדרו.

נספח

על העומדים בראש הויכוח כתבנו פרטים קצרים בסעיף ח בתולדות החכמים. כאן נוסיף עוד פרטים בעניינם. בראשונה נעתיק את כתב החברות של ר' אליעזר דוי מורדו, ונוסיף עוד פרטים. לאחר מכן נעתיק את כתבי הסמיכה שה'כהנים' קיבלו מרבני ויניציאה הנמצאים בפנקס קהילת קורפו, שעל אודותיו כתבנו בסעיף ג, מס' 4. בנוסף לכך קיים חיבור של ר' אליהו בשם 'דיוקי עניות' בכתב יד בספרייה המלכותית בקופנהגן, וסימונו Cod. Sim. Hebr. 79. מחיבור זה נעתיק לקמן את שעריו ואת הקדמת המחבר. בכל המקורות שהבאנו לקמן, העתקנו את הכתוב כפי שהוא בכתבי היד, כולל גם את ההדגשות במקומות מסויימים, אבל הכתוב בסוגריים נוסף מאתנו.

א. כתב החברות של ר' אליעזר די מורדו

כתב החברות של ר' אליעזר די מורדו מאת רבני פאדובה נמצא בקולות נשברים והרי הוא לפנינו:³⁴¹

תופס החברות של התוקע הנ"ל³⁴² נמצא אצל מוריני ורבינו כמוהר"ר שבתי חיים מאריני מפאדובה זלה"ה

ליל שלמחרתו³⁴³ יום ד' י"ו³⁴⁴ כסליו התנ"ט פאדובה

להרבות תורה והלגדיל תושיה, עדות ה' נאמנה, לכתם אופיר לא תסולה, מפז

³⁴¹ הועתק על ידי סימונסון (לעיל הערה 4) עמ' שיא.

³⁴² הכוונה לר"א די מורדו כמו שמפורש בהמשך, וכידוע הוא היה זה שתקע בשופר נקוב שעורר ויכוח ביחס לכשרותו, ראה לעיל סעיף ג, מספר 3, קצת לאחר הערה 76.

³⁴³ לכאורה יש לתמוה, שהרי היום הולך אחר הלילה וא"כ היה יכול לכתוב בפשטות: בליל ד' י"ו כסליו. ברם, מצאנו באיטליה וגם במקומות אחרים, שבכתיבת התאריך לא הקפידו על הכלל של היום הולך אחר הלילה, אלא הושפעו מלשון הבריות שהלילה הולך אחר היום שלפניו, ראה על כך בספרי עמודים בתולדות הספר העברי, בשערי הדפוס, ירושלים, תשע"ד, עמ' 262. לכן בכתיבת תאריך כפי שהצעתי היה ניתן לפרש שהכוונה היא ללילה של סוף יום רביעי, לאמור הלילה שבין יום רביעי ליום חמישי. כדי למנוע הבנה מוטעית זו, נכתב התאריך בצורה שלפנינו. ראה כגון זה לקמן הערה 380.

³⁴⁴ צ"ל: י"ז. בשנת תנ"ט יום רביעי הוא י"ז בכסליו. או שיש טעות בהעתקת השנה (יום ד' י"ז

ומפנינים יקרה, נתועדו מעלת הרבנים והפרנסים יע"א, ובתוכם מע' [לת] אהרן הכהן במקום נכנס העלה, והכתירו בכתר חברות התורה, עץ חיים היא למחזיקים בה, הבחור הנכבד מע' [לת] אליעזר מורדו מקורפו הבירה, ובמקום שאמרו להתר התירו הרצועה, שמכאן ולהבא בכל דבר שבקדושה בשם חבר יהיה נקרא, ולחבר באחדות גמורה, אהל לימודי התורה, בזה דבר המשנ"ה,³⁴⁵ לשנות ולשלש עד גמר"א אמרו באמירה, והתרו בהתראה שלא לנטות ימין ושמאל מהשורה, ה' ששלח אותם למחיה, לא יבצר מהם מזימה, ויעלם על רום המרכבה.

כמהר"ר שמעון היילפרון

הרופא יצחק חי כהן צדק מהחזנים רבני עיר זאת המהוללה³⁴⁶

שמואל דוד אוטולינגי

מעלת כמ"ר יצחק לוסטרו

פרנסים³⁴⁷

גבריאל ליאונצין

משום היילפרון

אהרן כ"ץ במקום נכנס

הועתקה מפנקס הקק"י³⁴⁸ ממני הסופר זכלא נחשב רפאל רביני

ר' רפאל רביני היה הסופר של קהילת פאדובה,³⁴⁹ וא"כ כתב הסמיכה היה כתוב בפנקס הקהילה. בפנקס קהילת קורפו הועתקו כתבי הסמיכה של ה'כהנים' כפי שנראה בהמשך, אבל לא מצאתי שם העתקה של כתב זה. אמנם נמצא שם כתב הסמיכה של נכדו הקרוי בשמו, ואני מעתיק משם קטע השייך לענייננו:³⁵⁰

בכסלו היה לדוגמה בשנים: תנ"ו, ת"נ, תמ"ז)

345 מעל מלה זו נרשם סגול הפוך, וכן מעל המלה גמר"א בהמשך, ונראה שהכוונה היא שיש לשנות וללמוד עד הגמר, עד הסוף, כלומר כל הזמן.

346 בכתב היד נמצא חצי סוגר לפי משפט זה המלמד שהכיתוב הזה מתייחס לשלושת החכמים.

347 בכתב היד נמצא חצי סוגר לפי משפט זה המלמד שהכיתוב הזה מתייחס לארבעת הפרנסים.

348 הקהל קדוש יצ"ו.

349 ראה תולדות גדולי (לעיל הערה 127), עמ' 308.

350 דף 72 ע"א.

לו נאה ולו יאה להיות מוכתר **בכתר תורה** דין הדר מעלת **החכם השלם והכולל עצום ורב אליעזר די מורדו נר"ו** יאיר כשמש במרומים בן מ"ה ה"ה³⁵¹ שבתי די מורדו זלה"ה ונכד לאותו צדיק מעלת הרב הכולל אליעזר די מורדו זלה"ה וזו תורה וזו שכרה תורה חוזרת לאכסניא שלה וכבר הוא נאדר בקודש מפום רבנן סבוראי דתאו³⁵² אקנקניה בסמכת חבר ה"ה תרי כהני רברבי ראשון בקודש מעלת מור' הרב הכולל חיים שבתי הכהן זלה"ה ומשנהו מע' מור' הרב הכולל אליהו בכר מנחם הכהן זלה"ה שהיו מרביצי תורה בעיר הזאת... פה **קורפו** יע"א בסדר למען יטב לך והארכת ימים **ט** לחדש **אלול התקס"ט** ליצירה...

הרי לנו כי ר"א די מורדו דידן קבל סמיכת חבר לא רק מרבני פאדובה, אלא גם מרבני קורפו, שהיו מאוחר יותר אנשי ריבו. אלא שיש לתמוה מה ראה ר"א די מורדו לקבל מסמיכת חבר משני רבני קורפו לאחר שקבל סמיכה זו מרבני פאדובה.

ב. כתב הסמיכה של ר' חיים שבתי בר יוסף הכהן

כתב הסמיכה של ר' חיים שבתי מאת רבני ויניציאה שניתן בשנת תצ"א, נמצא כאמור בפנקס קהילת קורפו דף 123 (צילומו לקמן עמ' 77), והרי הוא לפנינו:³⁵³

תופס האסכמה³⁵⁴ שעשו מעלת רבני ויניציאה למעלת מורינו הרב כמה"ר

חיים שבתי בכמהר"ר יוסף הכהן זלה"ה לכבוד ולתפארת³⁵⁵

רוב דברים לא יהנה בתורת שב"ח השלמי"ם³⁵⁶ וקריאת שפ"ר³⁵⁷ החסידים לפני

351 מורנו הרב הלא (הרי) הוא.

352 דתהו.

353 נמצא גם בכתב יד של קולות נשברים, והועתק על ידי סימונסון (לעיל הערה 4) עמ' שז-שח, וצינתי להבדלי נוסח מסויימים ביניהם.

354 ההסכמה.

355 בקולות נשברים הכותרת היא: תופס הרבנות של מוהר"ר חיים שבתי הכהן נר"ו הוכרזה ביום ראשון כ"ה ל (בכתב היד יש כאן ריות, ולא נכתב שם החודש) שנת התצ"ב.

356 מליצה על פי הכתוב זבח השלמים (ויקרא ד, י). הכוונה כאן וגם בהמשך הדברים היא,

כל יודעי דת כי שכל האדם יעריך עצמו לפניהם ולא לפני הדיוטות, אשר בכל זמן ובכל פרק אין דורשין תלמוד ערוך ומעשה רב אבל רבנן דברים הדברים לא דרשי, כי תורת חכם תעיד עליו, בנועם מלוליו, הלוך ילך והגד פשוט מתוכו ופרי מלוליו למהללין כהודאת מאה עדים דמי.

הנה כי כן, בהגיע לימים שעברו לפני מעלת חכמי ישיבתינו יע"א פסק אחד לאפרושי מאיסורא בלשון שאלה לשמוע אם ככוונתו הרצויה קולעת אל שער האמת והצדק תלין בה, ונמצא סברתם כסברתו נכונה, והודו לדברות הראשונות כתובים באמונה, והיא³⁵⁸ חייבני לדרוש ולחקור מי הוא זה מחדש בא והא קמן עדות נאמנה בא לפנינו מיחידי ומובחרי רבני ומנהיגי ק"ק אי קורפו יע"א היותו בר אבהן ובר אוריין כמוהר"ר חיים שבתי נר"ו בכמהר"ר יוסף הכהן זלה"ה מאי קורפו, אשר נתגדל בין חכמי עה"ק צפת תוב"ב ומשדה תבונתם שתה בצמא את דבריהם, ותורתו אומנותו נודעת³⁵⁹ כבר בי רב דיתיב בתענוגי דתא, וכבדא³⁶⁰ כרעא דאבוה חסידא נטל ההוד שלו, וכי מכירו³⁶¹ ומיקרו היינו לשעבר כל ימי חייתו, חייבני עכשיו ביותר על הבן אשר שמח שמחנו וברכנו על הראיה ועל השמועה, כי הניח אחריו ברכה זרע של קיימא בן חכם ישמח אב, בקי בחדרי תורה ובלהקת הפוסקים ראשונים ואחרונים כנראה מפסקו, ועכשיו שבא לידינו אינו דין לפוטרו בלא לוויה לתפארת העת שחזר³⁶² מחמת דוחקו למצוא איזה עזר לו מנחלת אבותיו בתוחלת ממושכה לחזור אל הר ה' עיר קודשו תוב"ב, אף כי בני קהלתו בראותם אותו הגון לקהילתו אומרים זה יעצור בעמינו, ללמד את בנינו וללמדנו אורחות חיים, ומבקשים לפארו ולרוממו להנאתם ולטוב נשמתם. אמרתי אלכה לי אל הגדולים לכבדו בסמיכתם, ויתנו כבוד לחתימתי, ובגזרתם מכאן ולהבא יקראוהו בשם היחס והמעלה מעלת מורינו הרב רבי

שאינן לשפוט את האדם לפי דברי הבריות, אלא לפי תורתו ולפי דבריו. ואכן בקטע הבא

הוא מספר כי בא לפניו פסק של ר' חיים שבתי וממנו הכיר כי מדובר בחכם.

357 כלומר, ספר. זו מליצה שהשתמשו בה וכמו שכתבנו לעיל סעיף ג, מס' 1.

358 כך גם בקולות נשברים, לכאורה צ"ל: הוא, וכוונתו לפסק שהגיע לישיבה. אבל אפשר לומר שכוונתו לסברה של המשיב.

359 סימונסון העתיק: עד עת, וזו טעות.

360 צ"ל: וכברא, וכ"ה בקולות נשברים.

361 כלומר לאביו של ר' חיים שבתי.

362 כלומר, שחזר מצפת לקורפו.

חיים שבתי נר"ו בכמוהר"ר **יוסף הכהן** זלה"ה, וברשות הנתונה מרביתו המובהקים המפורסמים מעלת חכמי צפת תוב"ב בשעתו יורה יורה ידין ידין, ומובטחים אנו לא יפול משערת מאמרם וחיובו ארצה, ויפוצו מעיינות חכמתו חוצה, וכל הקרב הקרב יכבדוהו ויפארוהו, ובהשתדלותו לא יעזוב להרביץ תורה בקהילתו, והמקום יעלה גם עלה על רוב המעלות בתורה ובגדולות בו חוברות וכללות, ויהיו בשעתו כל נטיותיו מעולות, כנהר שלום שתולות, ובקנה אחד עולות, מושפעות ומשתלשלות מאת עילת כל עילות, ומצור שוכן בערבות, יצא שפע מים עבות, להדריכו בברכות רבות, ועל נפשות ביתו החשובות, תחון זכות אבות. פה ויניציאה סדר **ואכלתם** לחמכם לשובע (ויקרא כו, ה) שנת **תנו לה** [=תצ"א] מפרי ידיה (משלי לא, לא).

כה דברי העומד בתפלה, דורש טוב לכבוד מוכתר בכתר תורה וכהונה ועטרת שם טוב היא³⁶³ העולה ומצפה לשמוע התמדתו והשפעתו בשעתו על כס ההוראה לאות³⁶⁴ ולתפארת ולתהלה

הצעיר יעקב בכמוהר"ר שמואל אבוהב זלה"ה

אוף אנא מן סביא דשויתא³⁶⁵ דמר גמירנא בתרין שאלתתא ופסקי די שלח מהתם להכא, ומזיו קן קולמוסא דמר נסתכלתי בבבואה דיליה אספקלריא המאירה וטעמא דסבייא תהיתי אקנקניה, על דא לאפשווי גברא קא אתינא, למעטר יתיה בכתרא דאורייתא בתריה דמר קשישא דלעיל, ואמינא **הר"ר חיים** התירא דחכם חכימא יתקרי, ורבא דמורי וכנהנא רבא ישרי ברישא דגברי, ויהא רעווא די יירום רישא אכולא קרתא³⁶⁶ ייכול בשרא שמנא אפתורא דדהבא כרעותיה וכרעות מאן דחתים כאן בויניציאה בסדר **ואכלתם**³⁶⁷ ישן נושן (ויקרא כו, י) וכו'³⁶⁸

הצעיר יצחק בלא"א אשר פאציפקו זלה"ה

- 363 בקולות נשברים הנוסח: הוא, וכך עדיף.
 364 בקולות נשברים הנוסח: להוד.
 365 בקולות נשברים הנוסח: דשותא, וכך עדיף.
 366 בקולות נשברים הנוסח: אכילא קרחא, וזו טעות.
 367 נראה שהאות ו' הודגשה כאן בטעות, כי אם לא נחשיב אותה הרי שהתאריך יתאים לתאריך הקודם שהיא שנת תצ"א, וגם הסדר (פרשת השבוע) זהה בשניהם. הרי לא סביר שר' יצחק פאציפקו חתם על כתב זה שש שנים מאוחר יותר מר' יעקב אבוהב.
 368 בקולות נשברים נוסף: ש"ש [=של שנת] התצ"א ליצירה.

ג. כתב הסמיכה של ר' אליהו בר מנחם הכהן

בכתב יד קולות נשברים נמצא כתב סמיכה לר' אליה הכהן וסימונסון זיהה אותו עם ר' אליה הכהן דידן המעורב בויכוח על קריאת שמע.³⁶⁹ ברם זו טעות, ומדובר כאן בר' אליה הכהן הקדום לו בכמאה שנים. הדבר מוכח כבר מהכותרת של כתב הסמיכה: "תופס ההסכמה שעשו מעלת זקני רבני ויניציאה למעלת האלוף מורנו הרב הרופא המובהק כמוהר"ר אליה הכהן מעיר קורפו לכבוד ולתפארת. הובאה בדפוס לסדר ולהורות נתן בלבו שנת תח"י נפשי ותהללך". הרי לנו שמדובר כאן בשנת ת"ח. תאריך זה מקוים גם על פי החכמים החתומים על כתב זה שהם: ר' שמחה ב"ר יצחק לוצאטו, ר' יעקב ב"ר משה הלוי, ר' עזרא ב"ר שלמה אלחדב. שלושת החכמים הללו פעלו בויניציאה בשנה המוזכרת. כמו כן לא מצאנו שר' אליה הכהן דידן היה רופא. לכן ברור שמדובר כאן בחכם אחר, שאין לו כל חלק בויכוח. לכן לא העתקתי כתב זה, ולעת עתה איני יודע מה טעם הועתק כתב הסמיכה שלו בקולות נשברים.

כתב הסמיכה של ר' אליהו דידן נמצא בפנקס קהילת קורפו בעמ' 115 (צילומו לקמן עמ' 78), והרי הוא לפנינו:

טופס מהסמיכות אשר שלחו מהתם להכא המאורות הגדולים מעלת רבני ויניציאה יצ"ו להיות נזר וגולה על ראשו של כמוהר"ר אליהו בכ"ר מנחם הכהן נר"ו, הועתקה³⁷⁰ היום א"ך טוב לחודש שבט ש"ש³⁷¹ תקי"ב ליצירה

לפנים בישראל על התורה ועל התעודה, היה לאות ולעדה, כי אשרי מצא חכמה להבין ולהשכיל וללמד לאנוש בינה, יעיר בבקר בבקר לשמוע בלימודים, יפוצו מעיינותיו החוצה לפני ידידים, זה הדרך ישכון אור החכם המפואר ירא אלקים וסר מרע, יושב בשבת תחכמוני פלפלא חריפא והלכתא רברבתא מהח"ר אליהו בן המנוח כמ"ר **מנחם הכהן** נר"ו מעיר קורפו, הכזה יהיה איש אבחרהו לתת עטרה על ראשו, ועדי זהב על לבושו, סולת ושמן אכל ויצלח למלוכה, מראש קדם נסוכה, ואלבישיה חלוקא דרבנן כי צדק לבש כמעיל וצניף בשערי אורה,

369 הועתק על ידי סימונסון (לעיל הערה 4), עמ' שט-שיא והערה 7.

370 מכאן ועד סוף המשפט נכתב בדיו בצבע שונה, וכנראה זו תוספת.

371 של שנת.

ומקדש שם שמים בפר[ה]סיה, ובת קול יוצאת מהר חורב ולו נאה יאה נזר הרבנות למרבה המשרה, שמורה וערוכה, כל מן דין וכל מן דין סמוכו לנא יורה יורה ידין ידין במשפט ובהלכה, ומן היום הזה והלאה זה שמו אשר יקראו לו מעלת החכם הכולל מרביץ תורה בישראל מהר"ר **אליהו** בכ"ר מנחם **הכהן** נר"ו בין בעלותו לקרוא בתורה בין בכל ענין וזמן. ובראותי כי הנה העת הזה עת דודים, לזרע היהודים, עצות מרחוק אומן אמונה, פירשתי כנפי קולמוסי הרצוצה להרשות להורות את בני ישראל חוקים ומשפטים ודיני חז"ל להדריכם בדרך הנכונה, ושמחתי כמוצא שלל **רב**³⁷² כי אחרי בלותי היתה לי עדנה, ומובטח אני בחכמתו ובחסידותו שלא יצא תקלה מתחת ידו, ויהי כזית הודו, יהיה קולע אל השערה ולא יחטיא בכל דרכיו משכיל ולא יפול מדבריו ארצה, יעלה ויצליח, וכעץ שתול על פלגי מים יפריח.

אני מדבר בצדקה בא על החתום פה ויניציאה בס' ותרא אותו כי טוב (שמות ב,

ב) הוא ובשנת בואו **ורשו** [=תקי"ב] את הארץ לפ"ק

שלמה בכמה"ר משה הלוי מינץ זלה"ה

זאת נחלת עבדי יי' וצדקתם כתר תורה מונח, לכל אשר יפנה שמה הרוח, ופזר קש"ב³⁷³ לקנות חכמה ובינה, והיו לו למנה, כאשר היה זה חבל נחלתו של **כמהר"ר אליהו** הנ"ל נר"ו, ויקח אליהו את אדרתו וגולתיה יאה, האי חלוקא דרבנן וגולה על ראשה, אוף אנן נעני ירום ראשיה אכולא כרכא, ומורנו הרב יתקרי ידין יורה יורה ולו תהיינה העטרות, לדין ולהורות, כי משלו נתנו לו וכל מן דין סמוכו לנא, נאם החותמים פה ויניציאה

יעקב בכמהר"ר עמנואל בליליוס זלה"ה

שמחה בלא"א אברהם קלימאני

יעקב בכמה"ר שמחה יהודה סארוואל

ד. דיוקי עניות לר' אליהו הכהן - שער הספר וההקדמה

חיבור של ר' אליהו בשם 'דיוקי עניות' נמצא בכתב יד בספרייה המלכותית

372 מלה זו מודגשת בתב היד, כנראה משום שהיא מרמזת על התואר הניתן באותו יום.

373 מליצה על פי סוכה מח ע"א. כאן הכוונה כי הוא פנה לכל עבר והקשיב ללימוד תורה.

בקופנהגן, וסימונו Cod. Sim. Hebr. 79. בקטלוג הספריה נכתב: "דיוקי עניות לר' אליהו בן מנחם הכהן מסלוניקי". ניסוח זה אינו מדויק. ר' אליהו הוא בן קורפו, אלא כפי שהוא מספר בהקדמתו שהבאנו לקמן, הוא הלך לשאלוניקי ללמוד תורה. בזמן שהוא כתב את דיוקי עניות הוא נמצא בקורפו, והוא מזכיר זאת במפורש בחיבורו.³⁷⁴ ברור גם שמדובר בר' אליהו דן מקבוצת הכהנים, הן משום ששם אביו הוא מנחם, והן משום שהוא חבירו של ר' חיים שבתי. כך עולה מדבריו בסוף תשובה מסויימת הנמצאת בחיבורו:³⁷⁵

ואחשב"ה לדע"ת זאת³⁷⁶ להלכה ולא למעשה עד אשר יבא אל שלחן המלך חיים שבתי הכהן נרו ואדע אם ר"ח המוש"ל תעל"ה על³⁷⁷ אשר לבו כפתחו של אולם ומימי"ו אנו שותי"ם³⁷⁸ ולו הממשלה וחקור דין ומגלין לו רזי תורה והוא כמעין המתגבר ואני צעיר וקטן בחכמה ובבינה

אליהו ן' א"א מנחם זלה"ה ממשפחת כהונה

הרי לנו שהוא מזכיר את ר' חיים שבתי שהשתתף עמו בויכוח. נוסף עוד דברים בעניין זה. שליח ירושלים ר' משה ב"ר שבתי היה בקורפו, וניצל שם בנס מידי השלטונות שרצו להורגו. כשהגיע לשאלוניקי הוא הדפיס שם את שו"ת לב שמח ורוח יעקב, שאלוניקי, תקנ"ג. ר' אליהו כתב בתחילת הספר תיאור מפורט על אירוע זה בשם "אלה דברי הניסים", ובסופו כתב: "דברי העומד היום על ערש דוי". נראה שר' אליהו היה חולה במשך עשר שנים

374 בדף 21 ע"ב סי' מא נאמר: "למה שנוהגים פה קורפו יע"א"; בדף 91 ע"א נאמר: "פה קורפו יע"א נוהג".

375 דף 83 ע"ב.

376 מליצה על פי תהלים עג, טז: ואחשבה לדעת זאת. כאן הכוונה היא שתשובת עצמו חשובה בעיניו רק להלכה, והיא עדיין זקוקה לאישור של ר' חיים.

377 מליצה על פי קהלת י, ד: אם רוח המושל תעלה עליך מקומך אל תנח. הפסוק מתפרש באופנים שונים ראה רש"י וראב"ע, ועוד. כאן כוונתו לר' חיים שבתי שיסכים עמו.

378 מליצה על פי תענית ט ע"ב: כל העולם כולו ממימי אוקיינוס הוא שותה. או על פי בראשית רבה ה, ג: אוקיינוס גבוה מכל העולם כולו וכל העולם כולו מימיו הם שותים. כאן הכוונה לדברי תורתו (אין מים אלא תורה).

עד לפטירתו. את תאריך פטירתו אנו יודעים בבידור על פי דף אחד שנדפס
בויניציאה וזה לשונו:³⁷⁹

ב"ה קינה היא וקוננוה בבית הכנסת ק"ק **תלמוד תורה** שבעיר
ויניציאה יע"א בליל שמחרתו³⁸⁰ יום ד' כ"ה לחודש סיון שנת תקס"ג
על לא טובה השמועה הבאה מקרוב מעיר **קורפו** יע"א כי נשבה ארון
קדש זקן שקנה חכמה מוכתר בכתר תורה וכהונה וכתר שם טוב עולה
על גביהם זה סיני הרב הכולל הדיין המצויין החסיד וענו כמהר"ר **אליה**
בכ"ר **מנחם הכהן** זצוק"ל נפתחו השמים ויעל אליהו בסערה והארץ
רעשה ביציאת נשמתו הטהורה והעם בוכה מי ידריכנו בדרך ישרה
ויתנו קולם והקול נשמע מהרב פנה הודה פנה הדרה לאבל נהפך משוש
ורננה ותהי לקינה, שלוחה אל הדר קרובו ותלמידי הרב הנפטר הי"ו

אבכה על שבר	אני הגבר
נהי נהיה אשאג	אותי נהג...

העתקתי רק את תחילתה של הקינה. האקרוסטיכון של הקינה הוא: "אני יעקב
מנחם קראקוביא בכמהר"ר אברהם חיים³⁸¹ חזק ואמץ יגדל בתרה (!) ובמעשים
טובים אמן סלה".

לאור האמור, התאריך (תק"ע) הכתוב בשער דיוקי עניות הנדפס לקמן אינו
מדויק, ונראה שיש בו אותיות שהודגשו שלא כהלכה.³⁸²
נתאר עתה מעט את ספר דיוקי עניות. הספר מכיל חידושים ופסקים קצרים

379 הדף נמצא בספריה הלאומית בירושלים. מספר מערכת 164992. צילמו לקמן עמ' 79.

380 ראה לעיל הערה 343.

381 בתולדות גדולי ישראל (לעיל הערה 127), עמ' 42, סי' קא כתוב: "כמהר"ר אברהם חיים
קראקוביא רב קדמון מהשיבה הכללית של עיר ויניציאה חסיד ומקובל הניח אחריו ברכה
תשובות רבות כ"י ותבורים אחרים והוא זקנו של כמהר"ר יעקב מנחם קראקוביא ז"ל". אבל
מכאן עולה כי הוא אביו של ר' יעקב מנחם. חתימתו של ר' יעקב מנחם בלא"א אברהם
חיים זלה"ה נמצאת גם בעלון שפורסם בפריס בשנת תקס"ז, לרגל מינוי הסנהדרין על ידי
נפוליון, ראה י"ל ביאלר, מן הגנזים, בתוך: שנה בשנה (בעריכת ר"ש ישראלי), ירושלים,
תשכ"ו, עמ' 502.

382 אציין כי גם האותיות: בכל (מתוך: בכל דרכיך דעהו) נראות מודגשות במידה מסוימת,
וברור שאי אפשר לצרפן לחישוב התאריך.

וכן שאלות ותשובות קצרות. המחבר חילק את הספר לשני חלקים: אורח חיים ויורה דעה. בחלק הראשון יש קלח סימנים, עד דף 79 ע"ב. לחלק יורה דעה יש כא סימנים. לאחר סימן כא הוסיף המחבר לדון בכמה עניינים ולא חילקם לסימנים עד דף 101 ע"א. לאחר מכן יש שלושה עמודים הכתובים בכתב יד אחר, שבהם יש דיון בכמה מנהגים הנהוגים בקהילת קורפו. לאחר כמה דפים ריקים נכתבו בעמוד האחרון כמה שורות שנראה שנלקחו מויכוח מסויים, אלא שאין אפשרות לדעת במה המדובר מחוסר פרטים. תודתי נתונה להנהלת הספרייה המלכותית בקופנהגן על מתן הרשות לפרסם את השער וההקדמה של הספר. הרי לפנינו שער דיוקי עניות:³⁸³

כתר³⁸⁴ כהנה

דיוקי עניות

אשר חברתי בעוניי אני הצעיר מדוכה ביסורין העלוב ונקלה נראה ואינו ראה³⁸⁵
אליהו בלא"א³⁸⁶ הזקן הישיש ונשוא פנים כמה"ר **מנחם הכהן** זלה"ה נשלם
 ביום **טוב** לחודש מנחם ש"ש³⁸⁷ בכל **דרכיך** דעהו והוא **יישר** אורחותיך לפ"ג³⁸⁸

לאחר השער נמצאת הקדמת המחבר והרי היא לפנינו:

התנצלות המחבר נראה ואינו רואה אל עין הקורא

יען כאשר חשקה נפשי ללמוד לקרב במלחמתה של תורה, דייקתי בעוניי אני הצעיר ומדוכה ביסורין העלוב ונקלה מכל משפחתי אליהו ו' א"א הזקן הישיש ונשוא פנים כמה"ר מנחם הכהן זלה"ה למלא תאוותי, בחרתי למלאות כרסי מלחם הקלוקל³⁸⁹, והיינו דברים קלים, להפיק מלבם של בני גילי שהיו מונעים

383 השער מוקף מסגרת מצויירת. צילום השער נמצא לקמן עמ' 76.

384 בין שתי המלים הללו יש ציור של שתי כפות ידים כברכת כהנים.

385 הכתיב הוא חסר, ויש ניקוד כפי שהעתקתי. כוונת הדברים שהמחבר נראה אל הקורא, כלומר ספרו של המחבר נראה לקורא, אבל המחבר אינו יכול לראות, או לדעת, מי הוא הקורא.

386 בן לאדוני אבי.

387 של שנת.

388 משפט זה אינו צמוד לקודם אלא מרוחק ממנו ונמצא בתוך עיטור מסויים.

389 מליצה על פי במדבר כא, ה: ונפשנו קצה בלחם הקלוקל. המחבר מסביר בעצמו את

אותי מלכת אל עיר גדולה של חכמים ושל סופרים באכסניא של תורה בהיות שחסרה ממך גרסא דינקותא כפי רוב שנים שעברו עליך, קרוב שיהיה תורתך כדיו כתובה על נייר מחוק. ולכן האזרתי כגבור וקמתי ועליתי על מרומי קרת ה"ה³⁹⁰ עיר ואם בישראל שאלוניקי יע"א ללמוד תורת אלהינו.

לכן ושמתי³⁹¹ פני כחלמיש ואדע כי לא אבוש, כי קרוב מצדיקי ונשענתי על שתי הסעיפים שהתורה כולה עליהן עומדת כמאמרם ז"ל (שבת קד ע"א) הבא לטהר מסייעין אותו מן השמים,³⁹² ואחריו ל"ו³⁹³ קם כמהו, יגעת ולא מצאת אל תאמן, ואם תפשת מעט תפשת כד"ר³⁹⁴ יצחק שפירש על הכתוב זאת תורת החטאת (ויקרא ו, יח) וכו' נאמר בעולת בהמה אשה ריח נחוח בעולת העוף אשה ריח נחוח ובמנחה אשה ריח נחוח לומר לך אחד המרבה ואחד הממעט ובלבד שיכוין לבו לשמים (מנחות קי ע"א), הינו³⁹⁵ תפשת מועט תפשת.

וכאשר הכרתי מקומי וחולשתי, חשבתי דלגבי החכמים השלמים נר"ן דברי אלה אינן ספונים וחשובים, ואינן ראויים לעלות על שלחן המלכים, מאן מלכי רבנן. אמנם בהיות שלאנוש כערכי חשובים ורצויים, על כן קראתי חיבור זה דיוקי עניות, ולענוים ולעניים יתן חן ימצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם.

אל אלהי הרוחות לכל בשר שליט בעליונים ובתחתונים שנתת בי כח וקבצתי קונטרס זה שכתבתי בעוניי אמרתך שהיה מפורד ומפורד עד הנה, כמו כן עזרני וסיעני על דבר כבוד שמך להקבץ כל הקונטרסים שכתבתי שעד הנה הם מפוזרים, בין על המקרא בין על האגדות שבשישה סדרי, בין מילי דרבנן ז"ל. אך במו פי אתחנן לאל דעות ה' שידפסו בחיי, ושתהה דעתי צלולה ומיושבת עלי ובשכלי כמאז וקדם עד יום מותי לעבודתו יתברך, ולעורר תאות הקורים בהם תזדמין למדפיס נייר דיו אותיות יפים וטובים כי ידך לא תקצר אכ"ר.

משמעות המליצה.

390 הלא היא, הרי היא.

391 יתכן והאותו מחוקה במלה זו, וכך עדיף.

392 לפנינו ליתא: מן השמים.

393 מליצה על פי מלכים ב כג, כה: ואחריו לא קם כמוהו. והמחבר שינה משלילה לחיוב.

394 כדברי ר'.

395 מעל מלה זו יש גרשיים, והואיל ואין כאן מליצה, נראה שהכותב רצה לתקן ולכתוב: היינו (בשני יודין).